

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- G. SUITS: A. H. Tammsaare palgepooli. (Pildiga.)
E. RAUDSEPP: Koomilise sugemeid A. H. Tammsaare loomingus.
D. PALGI: Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanide ehituses.
K. MIHKLA: Tõsielulisi tüüpe ja motive A. H. Tammsaare teoseis.
J. ROOS: Õpetatud Eesti Seltsi 100 a. juubeli puhul.
M. LEPIK: Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest.
P. VIIDING: A. Adson — Lehekülg ajaraamatust.
O. URGART: M. Sillaots — Viiskümmend.
H. RAUDSEPP: A. Mäik — Taeva palge all.
D. PALGI: M. Raud — Turg.
R. ROHT: Vastuseks A. Adsonile.
Üleskutse dr. med. P. Hellati mälestuse jäädvustamiseks.
Eesti raamatute üldnimestik 1937. a. alates. 4. poogen.

N° 1

27. jaanuar

1938

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

58
1998

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1938 ASUTATUD 1906. XXXII

Ilmub iga kuu lõpul, plitidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRUUS (ajalugu), F. LINNUS (rahvateadus), A. SAARESTE (keel), FR. TÜGLAS (kirjandus).

Käskkirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käskkirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käskkirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Ala 19, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbril korrapärast ilmunisega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Ala 19, tel. 6-01.

Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49.

„Suur-Karja 23, t. (2)15-31.

K/ü. „Rahvaülikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Kelsermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermanni 11.

Viljandis: „Pressa“ ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulutused teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

Varemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXIX (1930—1935) hinnaga à 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Ala 19, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

A. Harzen-Tammisaare.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

JAANUAR 1938

NR. 1

A. H. TAMMSAARE PALGEPOOLI.

TEMA 60. SÜNNIPÄEVA PUHÜL.

Ta aastate arvu pannakse jälle tähele. Ta ei tee sellest väljagi. Nagu oleks nalja-asi 60 aastat vanaks saada.

Võtkem ta senistest raamatupanustest viimane, „Kuningal on külm“ — vanema kirjaniku mõttemäng. Aga kas tunnistab kojanarri tõdisemine ses muinasjutu ja oleviku piiril mängivas näidendis ka autori käe ja mõtte tudisemist?

Kas ei vihja kahe peaga vasika veider imeusk naerja vastupanust ühe agraarahva mõttepimestustele? Veel vananematu on see A. H. Tammsaare vaimuteravus, mis käis üle karjaülemate, kirjaülemate, hüveülemate ja nende napakate autoritaarsete žestide.

Mitmeti mõistatusmüsteeriumiks on küll see Tammsaare praegune viimane teos. Ajamoment, tingitud ühiskondlikkude suhetega, ei laseks nagu selgemaid valguskiiri läbi, ja autor on vaidlematult tugevam olnud tõeliste elupiltide meistrina kui ses hämaras eluläheduse peitepildis. Jah, „Kuningal on külm“ pole ei loetuna ega lavastatuna pääsenud täiesti tugevale tervikmõjule. Aga kahtlaste auvääruste vastu sädelevaid sõnaleide ja traagikoomilise elutundmusega üllatavaid paradokse on Tammsaare siingi küllalt kirvendavalt pillanud oma elutee äärde. Tarvis ainult noppida:

„Kuningas, milleks prohvetid ja kuulutajad: aitab sellestki, kui narr ja ülemad räägivad.“

„Olla narriks, see on auamet.“

„Kui rahva usk vasikasse ei raue, siis teeks kuningas ja valitsus õieti, kui läheksid tasapisi rahvausku.“

„Kasu pärast võib haritud inimene kas või kahe peaga vasikasse uskuda, liiatigi et on usuvabadus.“

„Ei ole mõtet, et sigivad mu loomad, kui ma ise ei sigi.“

„Inimese sõnade hulk kasvab kiiremini kui tema tarkus, sellepärast tuleb tal sagedasti arust puudus.“

Oletagem, et ajamärgid läheksid veelgi rohkem tagurpidi. Tammsaare ise hakkaks kirjutama nagu mingisse nuripidi noorusse astudes. Ta vaimukas ja sõnakas and peidaks end kas või abrakadabrase. Kas suudaks ta enam millegagi rikkuda oma head kirjanikunime? Ikka püsiks ta meie tähtsama ja suurema prosaisti aus ükspäinis oma „Tõe ja õiguse“ pärast.

Ta mitmepalgelises loomingus on palju, mida lihtlugeja võib imestleda „Kuresaare vanadest“ saadik. Aga nõudlikumale intelligentsile tunduvad ta harjumuspäraseltki tunnustatud teosed igakord uutena, kui neid uuesti lugeda.

*

Loorbereid kasvab vähe meie kallil kodumaal, heade juubelikommetega kirjanikke juba enam. Mis puutub A. H. Tammsaarse, siis tõrgub temas kõik juubilari nimetuse vastu. Avalikkude auavaldustega liginemiseks pole ta kunagi olnud saadaval.

Ons ta tulnud oma ausammastamise aktusele? Ons ta oma 50 aasta tähtpäeval ilmunud paraadi ja pidusööki vastu võtma? Kõiges selles oleks talle nagu midagi segavat, häirivat. Ei tea, kas Anton Hansenil liiga külm või soe hakkaks suures peosaalis, paljude pilkude all, suure ja armastatud kirjaniku epiteete kuulates A. H. Tammsaarest. Aga teame midagi ta umbusaldusest ovatsioonide vastu. Mäletame ehk ka kirjanik Meriheina nukrust mõtlematu juubeldamise pärast.

Kas saab mingi päikesepaistelise optimismiga rõõmsale koosviibimisele tulla kirjanik, kel nii skeptiline põhikäsitlus on inimeste heast ja õiglasest kooselust! Pole ülearune meelde tuletada ta „Tõest ja õigusestki“ tuttavat ligimesetundmist: südamlikkude suhete vilksatusi süvendab „suur rõõm, et võib teisele väänata“. Pole seda ülearune meelde tuletada ka üleva üksmeelse meeoleolu propageerimise päevil, et Tammsaare maailmapilt on täis vastuoluliste huvide, isekate taotluste, vaenulikkude võimutahete võitlust. Sügaval inimloomus pesitseva õeluse kujutamisele langeb mitmes ta teoses pearõhk. Eksib, kes arvab, et see maailmapilt piirdus ainult Vargamäega, Pearu ja Andrese vänge vägikaika vedamisega harimatus talupoegses olustikus. Ühiskondliku elu arengukäik kisub inimesi välja talupoegsest ja maaproletaarsest tagalast, vabamad olud edendavad linnakodanikuks ja linnaharitlaseks püüdlust. Aga kas inimloomus, moraalsed põhimõtted ja südamlikud suhted sellepärast on muutunud paremaks? „Tõe ja õiguse“ vastupildis pigemini pahemaks: „Kui vähe maksavad põhimõtted ja kui vähe armastus millegi või kellegi vastu!“ („T. ja õ.“ III.)

See on kibeda elutarkusega kirjanik. Nn. peenem seltskond on ta silmis hullem kui Oru Pearu, Eedi või Juuli. Töökus ja voores ei maksa ju ses prassivas, liiderlikus, võidukihutavas, raha ja võimu ahnitsevas linnaseltskonnas midagi. Ometi ei helita Tammsaare oma tõe ja õiguse nimel suuri illusioone ka kergeuskliku ja vägivaldse massiliikumise kohta, kus võimukirgede kurjus vallandab metsikuid tapmisekirgi, kus pole aru ega õiglust. See ei tähenda muidugi, et meie autor ei pooldaks vabadust rõhuvate võimusuhete ja vanade harjumuste muutmist. Kuid usk pikaldasse kultuursesse edusse murdub Tammsaare maailmavaates läbi raskete takistuste ja kõiges kahtlemise.

Valgustavas ühistundmuses põhjenev tööusk, maast ja rahvast eraldamatu sihipüüdlus halbade elutingimuste parandamiseks leiab ta „Tõe ja õiguse“ sarja lõpul teatavasti kinnitust. Õilsam elumõte kujuneb sõgedate isekate ihade mahasurumises, selgib kannatustes: „kurbade kurgud kumisevad ikka ilusamaist viisidest“.

*

A. H. Tammsaare ei puhu üles suuri eluillusioone. Kuid vähemalt meie kirjanduse mõõtkavas võttes on tal olnud võrratu huvi eri eluasendite vaatlemiseks ja psühholoogiliseks eritlemiseks. Tõe ja õiguse problemaatika on ta meeles mõlkunud juba mitukümmend aastat. Kõik see on olnud üheks oluliseks eelduseks ta erksale, avarale ja mitmetahulisele inimesekujutusele.

Eriti ta suurteose väärtuseks on märgitud, et ta on õpetanud nägema vastandlikkude karakterite ja nende tõekspidamiste õigustust. Võiks lisandada, et ta mitte vähem kirjanduslikke naudinguväärtusi on osanud luua oma kangelaste arusaamatus-test ja väärkujutlustest.

Võiks ka ütelda, et Tammsaare on radikaalsete vaadetega vabameelsuse omapärasemaks ja vaimukamaks esindajaks meie kirjanduses. Kuid see ei tähenda, et tal mitte poleks karmis elukoolis omandatud ja kriitilises teadvuses läbi valgustunud veendumusi. Oma veendumusi ei vaheta ta tuulelipuna. Tammsaare maailmavaade on küll komplitseerunud ühes ühiskonna ja ta enese arenguga. Ometi kui tõe ja õiguse otsimise motiiv esmakordselt esineb „Raha-augu“-nimelises jutustuses, kus 1905. a. liikumise uljas lihttegelane Liivamäe Hans valust karjatab vitsahoopide all, siis pole see motiiv mitte ilma ajakohase järelmänguta Tammsaare praeguses viimases romaanis „Ma armas-

tasin sakslast“. Siin õpetab vana parun oma tütre ebaõnnestunud kosilasele, kelleks on vaene eesti korporant: „Siis peab teie ka tekkima see õige balti vaim, see õige balti hingeline dispositsioon.“ Noormehele enesele sisendab autor järgmise karakteristliku mõttemõlgutuse: „Niipalju arvan ma küll, et kuna kinganinad oma vormi aina sagedamini hakkavad vahetama, siis peavad inimesed sagedamini oma põhimõtteid vahetama või nad hoopis kõrvale heitma ja ainult möe järgi elama, mis ongi kõige moodsam põhimõte ja maailmavaade“ („Ma armastasin sakslast“). A. H. Tammsaare ei kuuluta oma veendumusi lausa prohvetaatosega. Oma teostes tunneb ta siiski tihtilugu tungi ääri-veeri mööda astuda maailmavaatelistesse väitlustesse. Äkki võib ta mõnest pealtnäha tähtsuseta detailist leida tulipunkti, kust välja kargab kirvendavalt arvustavaid sädemeid.

Kui see tagasihoidlik kirjanik seni on kõrvaltvaatajaks jäänud oma peopäevadel, siis on ta järjekindel olnud oma eneseteostuses. Ta isikul poleks nagu avalikku olemasolu ka igapäevases elus. Aastate eest on ta ju asunud pealinna, ta paneb kõike teraselt tähele, ja siiski pole teda kuski näha. Tammsaare teoste tegelased armastavad palju resoneerida, pakuvad üksteist üle sõnasattuvuse ja kõneluste rohkusega, ja autor ise ei tõsta ühelgi kõnekoosolekul häält. See on kirjanik, kes ei hooli ühestki kirjanduslikust organisatsioonist, ei võta aktiivselt osa ühestki liidust või koondisest. Ühegi parteiplatvormiga, mingite propagandatõdedega pole ta piiranud oma vaadete vabadust.

Ta laseb oma loomingut enese eest kõnelda rikkalikus kiirtemurdmises. Pole nii lihtsat tähelepanekut, tundmust, unistust, mis mitte ei komplitseeruks ta mõtteliikumises. Aga ta on oma loomingust välja ajanud kõik loomulikku mõtlemist ja ütlemist kahjustava emfaasi. Ta ei või pahaks panna, kui mõni kirjanduseharrastaja katsub ilma suurte sõnadeta piiritleda vähemalt üksikuid jooni ta teoste sugemeist, ta vaimsest isiksusest ja elutööst.

Gustav Suits.

KOOMILISE SUGEMEID A. H. TAMMSAARE LOOMINGUS.

Ülev-traagiline ja madal-koomiline — nende kahe polaaruse vahel lugematuis üleminekuastmeis kõigub kirjandus. Alates jantlikust naljast, mida esimestena tutvustasid meile meie esimesed haritlased-kalendrisepad Kreutzwald ja Faehlmann, põhjalikumalt meie esimene realist — noor nalja-Vilde, on eriti

koomika ajanud lopsakaid õisi meie talupoja-kultuuriga jutu-kirjanduses. Niipea kui see kirjandus hakkas saama kunstiteadlikumaks, vabanedes kõster-kooliõpetajate ebaalgupärasest hale-meelsusest ja üle jõudes järelromantismi rahvuslikust idealismist, on see vaistlikult tunnetanud oma lopsaka sigimispõhja koomikas, millelt ta pole lahkunud tänapäevani realistlikumas, maalähedasemas harus. Kui säärane kalduvus poleks omane kõigile talupojarahvaste kirjandustele, oleks tahtnud tembeldada seda eestlastele kuidagi koguni erilisel viisil pärisomaks.

Kuid koomika avaldusvorme on lõpmatu palju; tema olemus, kuigi lihtne ja tajutav afektide tõttu, mida ta enamasti vallandab, on peaaegu määratlematu klassifitseerivale ja defineerivale mõistusele. Vähemasti tänapäevani tekitab veel väga suuri raskusi anda koomilise põhiolemusest kõigiti kehtivaid valemeid, mille alla saaks korraldada kõiki selle liigi üksiknähtusi. Kui öelda lihtsalt, et koomika alla kuulub kõik see, mis on naeru tekitav või tundub naeruväärsena, siis ei ütle säärane seletus isenesest veel midagi (see oleks niisama hea kui öelda: koomiline on kõik, mis tundub koomilisena) ega anna ka tuge selle liigi õrnemate vormide — õilistava, liigutava huumori või pateetilise, tõsisema satiiri kaasahõlmamiseks. Ei piisa ka paljudest lähemaist definitsioonikatseist, mis näevad koomika tuuma näiteks „millegi oodatava tähtsa äkilises lahenemises tühiseks“ (Kant, Lipps), „üleolekutunde tekkimises teiste inferioorsuse kohta“ (Hobbes), „üllatava kahemõttelisuse ja sellest tekkiva inkongruentsi tajumises“ (ligikaudu Schopenhauer'il, Fechner'il), „mehaanilise, tardunu, harjumuseks saanu või eluvõõra märkamises elavas, pulseerivas elus“ (Bergson), sest ka neid ei saa rakendada koomilise kõigi avaldusnähtuste puhul või nad ulatuvad sellest üle mittekoomiliselegi. Küll aga võib neist abi olla ühel või teisel juhul. Et pealegi ilukirjandus, eriti selle kõige vabam liik — jutustav kirjandus (komöödia on hoopis enam surutud kanoniseeritud raamidesse) vabalt kõigub üleminekuis ja kõrvalehargnemistes koomiliselt tõsisele, siis jätab mõne teose lugemine lõppmuljena tihti vägagi segatud tunded, mis laadi teosega oli õieti tegemist, oli see tõsiselt mõeldud, olid selles ülekaalus koomilised tõed, peitus üldkäsitluses satiirilist teravust või tuleb teost mõista traagiliselt kannalt, tehes kokkuvõtte selle ideelisest annusest.

Kaugeltki mitte hõlpsasti end kätte andva kirjanikuna esineb meile ses suhtes just A. H. Tammsaare oma loominguga. Ei ole küll kahtlust, et meie lühikese rahvuskirjandusliku õitsengu kestusel, Vilde järel, kes oma hilisemas loomingus jõudis välja

puhastatud, lepliku huumorini („Mäeküla piimamees“, „Asunik Woltershausen“ jt.), just Tammsaare on see, kes kõige mitmekesisemalt jätkab koomika elementide edasiviljelemist meie jutukirjanduses; seda võime teatud kindlusega väita vähemasti ta „Tõe ja õiguse“ esimese köite ilmumisest saadik, kui isegi mitte juba varem. Kuid seda ta esindab säärases segus ja kvaliteedis, et õieti vähestel puhkudel, kui üldse kunagi, on julgetud teda otseselt tembeldada kas humoristiks või kellekski muuks selles laadis, mida ometi südamerahuga tehakse näiteks Lutsu, Raudsepa ja mitme teise puhul juba ammu. See kohustab tema puhul erilisele ettevaatusele enneaegsete otsuste langetamises. Koomilise kategooria alla kuuluvate sugemete esinemine näib Tammsaare hilisemais tooteis tihti olevat otse uputuslik, aga need sugemed ei esinda koomilise lihtsamaid vorme, vaid niisuguseid, mida alles suurema kaalutluse järel julgeb sealt tuletada kui suguluses seisvaid. Samuti ei ole ühegi ta sellesse järku kuuluva teose tervikmõju puhtalt ühe-nimetajaline; humoristlike või satiiriliste komponentide ülirohke juures kisivad ta teosed lõpuks oma maailmavaatelistes tulemustes ja ka tõsis laadi paralleelkomponentide võrdse rohkuse tõttu pigemini traagilisele, paremal juhul siis tragikoomilisele pinnale. See nõuab eritlemist, millest siin saab visandada ainult mõningaid ettevalmistavaid jooni.

Tammsaare loomingu vaatlusel, ütleme, koomilise gradatsioonide säärase detailse eritluseni minna, nagu Th. Lipps selleks eeskujusid loob, pakkudes tosinate kaupa ainuüksi sõna- ja mõttemängu tüüpisid, pole ruumi ega mõtet; peaks piisama kolme tähtsama alaliigi vaatlusest suurtes joontes: situatsioonikoomika, karakterkoomika ja eriti viimases komponentidena, kuid kõige tõrksamalt reeglistamisele alistuvate sõna- ja mõttemängu nähtuste ülevaatest.

Naljakas sündmustik on vahest üks elementaarsemaid koomika vorme, mida kasutatakse piiramatu isuga tavalisemate, labaseimategi jantide ja naljandite ülesehitamisel; igasugused sissekukkumised, üllatused, ninapidivedamised, rumalused, totakused on lõbutekitamise ja naeruvallandamise universaalseimaiks rekvisiitideks igal pool ja kõigil aegadel. Sellele seltsib koomilise kujuklakkamatult naerule kõditav võlu (punane nina, linnulõug, küüraklus jne.). Varjundatult peab neid koomika alamaid vorme kasutama ka kõrgem, kui nõnda öelda tohib, „tõsisemaks“ tempereeritud koomika, arendades situatsioone keerulisemaks või kasutades väliskuju grotesksust iseloomuhuumori tõhustamiseks.

Vaadeldes Tammsaare loomingut me ei leia selles puhast situatsioonikoomikat kuigi suurel määral. Üldse Tammsaare kogu varasemas toodangus, alates ta realistlike juttudega, seejärel ta mänglevais psühholoogilistes novellides ja lõpetades „Kõrboja peremehega“, on kalduvus komismi sootuks hõre, kuigi seda siin-seal aimab esinevat. „Vanade ja noorte“ realistlikud või naturalistlikud lood küll ei põlga teatud üksiksituatsioonide (eide-taadi magamaheitmise pusklemine aseme pärast, kuni eit hoopis voodist pudeneb, „Kahes paaris ja ühesainsas“ jm.) ja väljenduste koomilisust, mis tahtmatult kaasub lihtlabase keskkonna eluviiside ja harjumuste kujutamisele (hõlpsasti viidav Hobbes-Groos'i „inferioorsest üle oleku tunde“ valemiga alla). Ta impressionistlik-psühholoogilistes novellides on olulisim sõnademäng; mõned situatsiooniveidrused, mis langevad murrangukärstist põdeva noorsoo hoogtujude arvele (veidrad luuletamisstseenid loos „Üle piiri“ jm.), ei arene ilma sõnakoomika täienduseta kuigi kindlapiirdeliseks. Küll aga leiame koos sõnamängu arenemisega ilmekaid humoristlikke seisukordi hilisemas üleminekuteoses „Kärbes“ (Kulno kõne stseen isamaalikul koosolekul, kirjanik Meriheina austamise äpardumine juubeli-sünnipäeva hommikul seltskonna-esindajate tulekul; valem: „üleva lahenemisest tühiseks“, Kant-Lipps). Kuid niihästi „Kärbeses“ kui ka kõigis muus varasemais selle liigi novellides taganeb paiguti vaevu pead tõstev koomiline enamasti hoopis teist laadi (tungleva, lüürilise või unistava) elemendi eest.

Alles „Tõest ja õigusest“ peale võime kogeda tugevat pöört Tammsaare stiilis ja teoste ehituses, mis viib meid lähemale käesoleva pealkirja all käsitletavale teemale. Ühtlasi kulmineerib just romaani esimeses köites situatsioonikoomika, niipalju kui sellele Tammsaare juures üldse tähelepanu kingitakse. Hiljem, kui seda esineb siin-seal, pole sellel enam iseseisvat tähtsust, vaid see sulab karakterkoomika arendamise sisse. Niisiis, eeskätt „Tõe ja õiguse“ I-s osas, algul pealegi jämekoomilisel kujul. Kui Pearu kohe tutvustamisstseenis tikub esinema omaenda kaevu rüvetajana, kui ta naaberperemehe pulmas pidutulis kisub püksid maha ja saab selle eest naistelt nõgestega nuhelda, kui kõrtsikakluses Andresega ta saab kusagilt hellast kohast pigistada, siis need robustsed stseenid ilmutavad ürgset koomikat, mõjudes nüüdisaegsesse lugejasse siiski vahest ehk enam loole arhailist varjundit andjaina kui tõesti naljakaina. Koomilise ürgalgeid tulevatki otsida seksuaalselt pinnalt. Tänapäeva lugejale muhedamat koomikat esineb juba suuremal määral Pearu arvukais kõrtsi-, kodu- ja kohtuprotsessimistes naaber-

peremehe Andresega, eriti tugeval kujul aga ta näaklemistes Andrese karjapoisiga; aialõhkumises, milles ta jääb alla, sest et „nuabrimehe veart eit oma heleda jaalega“ (Pearu murrakulise kõneviisi pitoreskne koomika) kurjale läinud loomad palja hõikumisega ära kutsub; kraavipaisutamistes, mis naabrikarjapoisi vahelesegamise tõttu samuti luhtuvad; tikkude tagumises kopliteesse, mis lõpuks veristab Pearu enda jalad, ja hulgas teistes sääraustes seikades. Kõik need stseenid kätkevad võimast koomikat puhtamal kujul (Hobbes'i valemi järgi, et „üleoleku tunne kellegi inferioorsusest“, eriti kui selle juures võidule pääseb õiglase pool, tekitab naeru). Viimastel puhkudel on lisaks tegemist tunnustatud inversiooninähtusega (tegu pöörduv tegija enda kahjuks). Üldse on jämekoomiline „Tõe ja õiguse“ I osa sündmustikus eelistatav, aidates rõhutada olustiku minevikukaugust. Tagapere koera peksmine jõuluõhtul eespere ahjutares ja tagakambris, kus sellest jääb igaveseks jälj laual lahti olnud palveraamatusse („otse Emmanueli peale“), tekitab oma hasardiga, hoolimata metsikusest, millega seda toimetatakse, vääramatult võimsaid lõbutundepuhanguid ürgsemas ühiskonnas, nagu seesuguse kinnituseks on ka kirikust naasva vanema perepoja, noore Andrese kahetsev lause: „Oleks ma seda teand, siis ma kiriku põleks läindki.“ Ka siin on tegemist ürgse koomikaga (peksmine, kahjurõõm), mis mõjub jutustust arhaiseerivalt. Situatsioonikoomika-ohtra esimese osa kõrval mõjub „Tõe ja õiguse“ II osa hoopis vähemviljakana, ehk küll siin naljakaid seiku on vahest isegi rohkem kui esimeses. Ülikülluses on muidugi õpilastempusid, omavahelisi võrdlemisi napilt, rohkem aga õpetajate (kaklusstseen Goethe ja Schilleri rinnakujude hävimisega jm.) või Mauruse enda vastu sihituid. Peatähtsus ei lasu ootamatult aga mitte neil (erandlik nähtus koolielu kirjeldavate teoste kohta), vaid Mauruse enese isiku kujutamise koomikal (vihastumis-, karistamis-, lepitamisstseenid). Ent needki ohtrad veidrused, mis koonduvad selle peakuju ümber, pole olulised niivõrd autonoomseid situatsioone tekitavate naljadena kui karakteri narrusi toonitavate abivõtetenähtena. Muidugi saab neid vaadelda ka situatsioonikoomika kannalt ja siis on nad koondatavad Kant-Lipps'i valemi alla, kus nad toonitavad direktori-autoriteedi ja -auvärsuse lakamatut virildumist naeruväärseks ja tühiseks, mõttetuks ja segaseks tuulamiseks („ülevala lahendumine tühiseks“). „Tõe ja õiguse“ II-s osas kohtame aga täies hiilguses üht võtet, mis Tammisaarele juba ta varasemas loomingu näib olevat üpris meeldi-

nud ja mis siitpeale pärib otsustavalt ta teostes esikoha: mõtte- ja sõnamängude, loogikaveidruse nalja. See sööb pikapeale huvi sündmustiku teritamise vastu sootuks õhukeseks. Sündmustiku areng muutub suuremas osas hilisemais romaanides tavaliseks, indiferentseks, lobbab selle asemel aga staatiline sõna- ja mõttekombinatsioon. Vaevu eritleme veel koomilist situatsiooni mõnes „Tõe ja õiguse“ IV osa seigas, näiteks veidras loos pühkmekasti visatud saiast, mille uudishimulik kojaeit sealt välja õngitseb, saia ära sööb, niisamasuguse paki rukkileivaga kasti asemele viskab, kus see kuhjumisketistiku-seaduste järgi saab tähtsaks teguriks veel kord — kasti pühkmeist tühendamise puhul, andes ainet pikkadeks arutlusteks ja kõneveeretamiseks; isegi selle sündmustiku interpretatsiooni sigineb aga juba rohkesti mõtlikke, nukraid jooni. Tragikoomilise tujukusega tuiskab teose nimetatud osas ümber Indreku naine Karin; kuid selles tuiskllemiseski pole enam õiget komismi, olukordadel, mis karakterit peavad selgitama, enam iseseisvaid koomilisi väärtusi. Esikohal on ja sinna jääbki satiiriline, aforistlik mõtete-mäng.

Kujukoomikat kohtame Tammsaarel veelgi harvemini. Naljakat mõju väliskujuga on taoteldud vahest „Tõe ja õiguse“ II-s osas eeskätt Mauruse enda, mõnede õpetajate, nagu Slopaševi, eriti pan Voitinski, III-s osas vana kontoriametniku Bōstrōi puhul, kuid mõlema viimase välimuse vilets kõhnus ja kängujäänus on pigemini kurb; naljakaks muudab selle alles nende mõlema kõnevadin. Nõrgalt vilksatab kujukoomikat, enam küll aimamisi, mõne põgusa joonega Tammsaare omapärase naiivsete naiselik-neitsilike tütarlaste man, kes harilikult pole mingid iludused, vaid köidavad peategelase meeli hoopis mõne meeldiva inetusega: pikkade inetute kätega (Kristi), suure suuga ja õhukeste kitsaste jäsemetega (Rimalda-Ramilda) lombakuse ja puusavigasusega (Kata, teenijatüdruk Tiina), tõntsaka ümmarusega (Molli), suure kondiga ja vistikulise näoga (parunipreili Erika). Puhtalt, ainult-koomilise kujuga peab paratamatult mõjuma „koera söögimaja“ lihav astmaline koer, muidugi ka koeramamma ise. Muidu aga ei armasta Tammsaare palju peatuda olendite kirjeldusel; ta otsib inimese sisejooni ja töötab kas monoloogi või dialoogiga. Teoses „Ma armastasin sakslast“ ta ironiseerib meelega peategelaste välimuse kirjeldamise arvel („Olen keskmist kasvu ja siniste silmadega... Habemest ja vuntsidest ei maksa rääkida, sest et ajan ära... Juuksed on mustjad; kulmude karvast võib vaikida, sest see pole tänapäev enam kuigi kindel... Pealuu ovaalne, kalduvuse või tungiga kuklasse, kus asuvad aru, mida pole endal tänini tähele pannud.

Lõuapärad toonitatud, nagu oleksin pureja, kuigi pole sageli ivagi hamba alla panna.. Nina nõgus.. King on aga tähtsam kui nina või iseloom ja kinganina vorm otsustab palju sagedamini inimeste saatuse kui inimese enda nina nõgu või kühm... Kannan vaheldumisi kingi nr. 43 ja 44"). Muidugi on säärane kirjeldus, kuigi see toonitab kuju tavalisust, juba isenesest ironiseerivalt koomiline. Ühtlasi see rõhutab kujukoomika ebaolulisust Tammsaare juures.

Üle minnes k a r a k t e r k o o m i k a l e saab juba üksikasjalisemalt vaatluse alla võtta ka seda, mil määral Tammsaare on viljelnud koomilise sääraseid kõrgemaid ülavorme nagu huumorit ja satiiri. Kumbki neist pole mingiks eriliseks kategooriaks omaette, vaid on ainult koomilise modifikatsioon. Jõuame neile otsinguile paratamatult alles siin, sest õieti sealt peale, kus käsitlusesemeks tõuseb inimene, poeetika keeles — tüübistik, kus valgustuse alla saab seega võtta kogu üksikteost selle täies ulatuses, hakkab selguma ka autori seda- või teistpidine lähenemiski viis oma ülesannetele. Nimelt lisandub, niipea kui on tegemist inimesega (üksiku või grupiga, ühiskonnaga) koomilisele uus, tõsisem joon. Me ei lepi ainult naljaka elemendi olemasoluga, vaid omistame isikule resp. ühiskonnale ka teatud väärtusi. Sedamööda, kuidas isik neid väärtusi enda puhul suudab tõestada või tühistada, saame kaks erilist valgustusviisi: humoristliku, kui isik hoolimata oma naljakusest või naeruväärsusest suudab tõestada oma inimlikke vourusi, või satiirilise, kui ta oma isiku graviteetse tähtsuse tagant paljastab meile oma tõelise tühisuse. Autori see või teine hoiang avaldub muidugi juba detailides, ometi määrab teose humoristlikkuse või satiiriliseuse lõplikult alles kogumulje.

Tammsaare karakterkoomika annus on õige suur ja mitmekesine. Pealegi ta näib ohtrasti viljelnud olevat mõlemaid selle ülavorme, kuigi mitte alati tüüpiliselt puhtal kujul, vahel isegi segunevalt teineteisesse. Kirjanikule omane skeptiline vankuvus puhtate tõdede olemasolu tunnustamisel näib peegelduvat isegi ta tüübistiku suunamisel ühele või teisele poole täiesti. Sellest hulk kujusid, mille humoristlikkus tõestub ainult tükati. Kõige puhtamal kujul leiame realistlikke, õnnestunud lepliku huumoriga käsitletud kujusid ta kõige varasemas loomingus. Umbes nagu Kitzberg läheneb ta tegelastele sooja sümpaatiaga jutus „Kuresaare vanad“, kus laisatoimelise vanamehe ja ta kärelda, tülitseva eide abieluline kooskõla manifesteerub liigutavalt alles nende peaaegu üheaegses surmas (liigutav huumor). Isegi jutus „Kaks paari ja üksainus“ kroonib tillukese ühiskonnagrupi jä-

medatoimelist argielurähklemist lahkukolimispäeva leplik vaim. Järgnevad karakterkoomika suhtes võrdlemisi indiferentsete psühholoogiliste novellide rida ja tõsiselt peetud meistrilaul „Kõrboja peremees“. Siis aga jõuame „Tões ja õiguses“, kus Tammsaare kunst äkki täiesti valla puhkeb, üksteise järele suu-repäraste, sügavkoomiliselt või tragikoomiliselt toonitatud kujude juurde, mis jäävad alatiseks püsima meie kirjanduse raudvarana. Siitpeale, tänu muu seas ka Tammsaare mitmesugustele puhtstiililistele iseärasustele, tohime kõnelda temast kui ühest omapärasemast, mitte küll puhtaverelisest, kuid vägagi haruldast skeptilisest humoristist. Tammsaare on loonud mitu niisugust kuju, mis tüübilt rikastavad seniajani tuntud humoristlikku repertuaari; eriliseks vooruseks tuleb lugeda, et tema käsitles need kujud pole lihtsustatud elementaarseteks, vaid säilitavad elulise komplitseerituse. Niisuguseid on kõigepealt Pearu „Tõe ja õiguse“ esimeses osas, Maurus selle teises osas, Karin neljandas; peale nende tähtsamate veel hulk teisi väiksemaid täis- või poolhumoristlikus valgustuses nende ümber või kõrval; viimaste hulgas paistab eriti silma rida naiivkoomiliseks skitseeritud noorte tütarlaste ja neidude siluette. Kujude nimeline mitmekesisus on väga suur; seal on sulaspõisse ja tüdrukuid, igas kaliibris taluperemehi ja eitesid, köstreid ja maarätsepaid, linna majaperemehi, trahteripidajaid, rohelist õppivat noorsugu ja selle kantseldajaid õpetajaid, kojamammasid ja söögimajaemandaid, vabrikutöölisi, ajalehetöötajaid ja revolutsionääre, hangeldajaid, marodööre, rahatuusi ja linna peenema seltskonna vesivõsusid, parunipreiliseid ja paruneid. Ainuke asi, et kirjaniku ühe stiliseeriva võtte tõttu, mida ta tarvitab kõigil puhkudel peaaegu ühteviisi, kannatab mõnel määral kujude individualiseerimine: enamasti on ta inimesed kõik ohus muutuda koomiliseks lobisejaks, peamiselt mis puutub linnarahvasse; maainimesed on sõnakehvemad, kuid ka huumorivaesemad, see-eest aga palju ilmekamalt iseloomustatud.

Sellest mitmekeelselt käratsevast hulgast kerkivad paar üksikut, nagu öeldud, eriti suurejooneliselt välja. Pearu, Maurus ja Karin võiksid olla need, kelle najal Tammsaare koomikavõimeid lõplikult hinnata.

Pearu kuju tahaks tunnustada humoristliku kunsti üheks mustersaaduseks. Säärasena see kehastab üht teatud kirge. Peab leiduma, nagu väidab Bergson, inimese väliskujus või hingelises hoiangus mingi ebanormaalne, nagu tardunud, groteskselt suureks paisunud vesikasv, mis ei võimalda tal olla ega käituda loomuliku painduvusega, vaid ikka jälle tungib esile või torkab silma

mehaanilise paratamatusega, äratades oma mittekavatsetud veid-
rusega üldist heatuju. Väliselt võib sääraseks atribuudiks olla
näiteks ebaproportsionaalselt pikk, jäme või jumekas nina; sää-
rase ninana tuleb mõista ka sisemist väärenngut mingis ebaloo-
mulikus, kuid põhimiselt siiski kahjutus suunas. Niipea kui
selle kahjutus on selgunud, äratav selle esinemine aina hubaseid
tundeid. Nagu nõutakse, peab võima anda sellele väärkallakule
ühesõnalise nimetuse, etiketi, sest humoristlik või koomiline tüüp
omab õigust saada üldtüübiks, käibivaks rahaks, mille vasteid
hakatakse otsima ka tegelikus elus ja viima ühise nimetaja alla.
Pearu on „krutskimees“. Ta elumõtte näib olevat koondunud
vägikaikavedamisse oma lähema naabri Andresega. See naab-
rite vaenu teema, mida on mujalgi puudutatud eesti kirjandu-
ses, kõlbaks ehk paremini tõsiseks käsitlemiseks. Peab leiduma
sünguselt ära juhtiv ventiil, koomiliseks tühistav lahendusvõte,
mis muudaks naabertalude kaklused, sõnapusklemised ja kohtus-
käimised naerdavaks. Ja see leidubki seigas, et Pearu kogu
oma riidlemishasardi tühistab ise mõttetuseks. Tal ilmneb ai-
nult külgekasvanud haigus naabrit kiusata, ilma vähemagi vihata,
peaaegu esteetiline lõbu rakendada oma sellekohast kunsti igal
sobival juhul; ja ta käitub seejuures aumehelikultki ja kõigiti
mängureeglite kohaselt, nautides või tunnustades ka vastase õn-
nestunud vastukäike tarvilisel korral. Ta pole naabriga sugugi
vihukeses. Ta ainult ei saa oma krutskihimu kusagile ära panna,
nagu ei saa inimene kusagile lahkuda ka oma koomilisest ninast.
(„Oleme kaks vänget vanameest siin Vargamäel, üks ei kuule
ja teine ei anna järele. Riidleme mis riidleme, aga ega me see-
pärast veel halvasti ela.“). Kui tõesti ajuti sigib teravam vaen
mõlema talu vahele, siis mitte Pearu süül, vaid Andrese mitte-
mõistvalt ägeda iseloomu tõttu, kes mängu teinekord ei taha enam
kaasa teha või sellest aru saada. Pearu ise aga on joviaalne kuju,
teinekord abivalmiski (muidugi vastutamata, et ta isegi selle
juures ei põika mõnele uuele krutskile), kergesti härduv ja jäme-
dalt seltskondlik. Nende kahe palge (kiusu ja sõbrameheliik-
kuse) kummaline kokkusobitumine, tehnilises keeles nn. „ridade
interferents“ ühes ning samas isikus annab suurepäraseid humo-
ristlikke efekte; see humoristlikkus kulmineerib Pearu iga uue
riuka juures, sest me teame, millega see lõpuks laheneb; ja la-
heneb see enamasti vanamehele mitte küllalt ea- ja seisusevää-
rika allajäämisega. Leiutatud kuju on Tammsaarel ehtne
ja ainulaadselt mahlakas. Inimlikult soojuselt kerkib see
raamatu lõpul ja edaspidiseis kõiteis isegi kaugelt süm-
paatsemaks vastasmängija Andrese omast. Suur osa koo-

mikast, mis piirab Pearu isikut, sõltub muidugi ka ta kõne originaalsest laadist (dia- ja monoloogitehnikas pole Tammsaare ennast kusagil enam siinantust ületada suutnud, kuigi just sõnamäng on Tammsaare tugevamaid külgi). Pearu kõnetehnika seisab suurel määral piiblliliku väljendusviisi parodeerivalt koomilises transponeerimises tüserealistlikesse pühapäevakõnelustesse, mis peavad matkima talupojaviisakust, olukorraga kohandatud õrna, ülendatud tundelisust (purjuspeajutud naabrimehe naise matustel, oma poja pulmades naabrimehe tütreaga, vestlus Indrekuga „Tõe ja õiguse“ teises köites jm.). Kuigi sel moel Pearu kuju annab värvingut kogu raamatule, ei suuda see seda täita terves ulatuses. Rohkete muude motiivide tõttu, milles kaugeltki väike ei ole koomilisest hoopis eemale sattuv, meeoluline, hell, paiguti traagiliselt sünge, vahel õnnelik-õrn element, ei julge seda teost mitte tembeldada puhtalt humoristlikuks. Huumor moodustab selles ainult osa, kuigi üsna tähtsa osa. Tammsaare kunst on universaalse liikuvusega; see peegeldab elu igasuguseid külgi. Elu on aga ainult osalt lõbus, sagedamini kurb, vahel unistav, vahel ägedalt tormav, nii kuidas ta on. Ja nii see on läinud ka Tammsaare raamatusse.

Mitte sugugi väikese kaaluga pole teine kirjaniku poolt loodud tüüpiliselt humoristlik kuju — Maurus „Tõe ja õiguse“ teises köites. See on aga oma üksikjoontes eelmisest veelgi komplitseeritum; niivõrd komplitseeritud, et annab vahest kaugeid ja segaseid assotsiatsioone Bergsoni poolt määrateldud koomilise karakteri ühe udusema peatüübiga: ähmastunud hingeeluga, reaalse ja ideaalse vastuoludest kistud, loomulikust elust välja libisenud tuisupeaga (seega kauge paarimees maailmakirjanduse koomilise karakterikunsti kurbnaljakale prototüübile Don Quijote'le; isegi oma Sancho Panza on tal olemas valgesilmalise robustse käsilase Ollino näol). Mauruse idealism ei anna aga võrreldagi Don Quijote omaga. Ta on idealist peaaegu ainult nime poolest, mammonajünger altruistlike puhangutega, kroonupatrioot absurdsest kikkiskõrvsusest, blasfeemilise künismiga usumees — seega varustatud päris paraja parmaga igasuguseid vastuolulisi komplekse, mis koomilise kiirusega omavahel vaheldudes ja oma vastanditesse lahendudes loovad haleda, vaevalt-vaevalt inimväarsust säilitada suutva, oma tühisusega hubast meeolu tekitava kuju. Siin pole Tammsaare näilikult enam sugugi hoolitseda tahtnud tüübi sirgjoonelisuse eest. Relatiivsuse skepsis, väärtuste segipaiskamise lust paistab raamatu igalt leheküljelt vastu. Kirjanik on haaratud uuesti huvitavast mängust, arendada igasuguseid mõttekäike näiva absurdsuseni. Kõik tegela-

sed selles raamatus aina räägivad, räägivad, ehitavad hüppelisi süllogisme, teevad järeltõuse ja neist jälle uusi, kuni jõuavad pöörastesse veidrustes. Mitte ilmaaegu ei kordu seal alatasa sõnad: hull, idioot, loll jne., sest tõesti ei saa enam ükski lõpuks aru, mis määral neist keegi seda on. Selle pahupidi pööratud maailma üle presideerib Maurus, nagu mingi jumalus, kellest kogu seda mõttesegadust ümbrusesse kiirgab. Oleks nagu tege- mist groteskseks paisutatud totruse koomikaga, mis pingutus- i teeb näida arukana ja olla sellena võetud. Kui nii, siis on ka siin oma tugev, normaalne koomikapõhi, mille rakendamist sää- rasel kujul terve romaani aluseks tuleb hinnata ainulaadseks ja riskeeritult julgeks. Sest lõpuks üks koomilisi efekte seisab ju millegi väärtuslikuna ja tähendusrikkana näiva või näida tahtva lahenemises tähtsusetuks ja absurdseks. Seda tehnikat aga rakendatakse siin peaaegu alasti kujul. Miks Mauruse kaju lõpuks siiski isegi sümpaatseid tundeid lugejasse suudab istutada, see tuleb sellest, et see oma groteskses kent- sakuses mõjub kahjutuna ja et selle iseloomu halvad jooned, kuigi harva, märgleva ootamatusega pöörduvad südamlikeks ja isegi õilsaiks. Kui säärane mammonateener nagu Maurus poi- sile, kelle ta arvab olevat rahast lagedaks koorinud, sealsamas puhtsüdamliku hoolitsusega rublatükki tasku hakkab toppima, sest et „natuke raha peab teiesugusel pikal mehel ikka ka olema“, kui ta samale poisile, kelle ta „jumala tapmise“ pärast koolist välja on heitnud, veel tänavalegi järele jookseb, et viierublast selle tasku toppida, sest et „inemisel peab ometi viiski rubla raha olema, kui ta tahab eesti jumala vastu minna“, siis saab ta sel- lisenä juba meeldivaks. Vähemalt ikkagi mõnesuguseid sü- damlikke tundeid kerkib sellest ähmasest virvarrist esile, seal, kus seda kõige vähem võis oodata. Ka Maurus pole ju isand oma hulga koomiliste ninade üle, vaid peab neid kandma, olles ise hulga parem kui ta ninad. Seda kinnitab ta muide ka ise sealsamas, öeldes: „Oleks härra Maurus veel noor, siis tuleks ehk temagi kaasa, sest ka tema on oma südames mäs- saja; aga nüüd on härra Maurus juba vana.“ Ütleb ja läheb vanainimese tippival sammul tagasi majja. — Ka siin, nagu Pearu puhul, mängib Mauruse kõneviis, siin selle hüppeline loogika, eesti sõnade väänamine, saksa- keelsete sissepoetamine, sõnade ja mõtete kordamisahelate tarvitamine kujukoomika tõstmiseks suuresti kaasa („Noor ine- mine peab ikka viisakaks, ikka aupaklik olema. Seepärast ikka — Herr direktor, Herr Maurus, Herr Lehrer. Härra Mau- ruse majas on kõik viisakad, härra Maurusel on viisakaks

maja. Aga pidage, pidage! Kuhu me teid magama paneme? kuhu me teile ruumi leiame? Jah, viisakas, aupaklik. *Ladina keel* ja viisakus, need valitsevad *härra Mauruse* majas. *Ladina keel!* *Roomlane* armastas ruumi, tema armastas palju ruumi. *Härra Maurus* õpetab küll *ladina keelt*, aga ruumi tal nii palju ei ole kui *roomlase*l. Herr Ollino, Herr Ollino! Kust leiame sellele *roomlase*le ruumi? Kuhu võib ta oma kasti panna?“).

„Tõde ja õigus“II on Tammsaare välismoelt koomikarikkam teos, eriti just tänu oma sõnamängude ja mõtteveidruste ohtrusele, otse ühekülgsuseni, lonkavuseni koomikarikas, sest isegi trahternikud, majaomanikud linnas, isegi Mauruse haige tütar Ramilda teeb kõiki-nakatanud mõttetantsu kaasa (mõte ümmargusest mõttest jm.), isegi proua Malmberg, peaaegu kõik. Kuid kust tuleb siis Indreku, selle statisti nukrus kogu selle jantliku kõnelemise keskel? Tühjuse- ja tühisusetundest? Kas mitte ka mõnel teisel, näiteks õpetaja Slopaševil Puškini juubeli puhul? Isegi vahest Maurusel endal, kui ta härdub? Kas mitte isegi suurimate mõtteveidruste tipud pole siin sageli meelegeitlikkuseni kurvad? Teose meegeolu kõigub suurima lõbususe ja suurima nukruse vahel, ja seetõttu seguneb paljudessegi kohtadesse tragikoomilisuse tunnet (lahtilastud õpetaja Schulz'i targutused isamaast, Miralda jutt Önnistegijast, kes Mauruse ühes poistega paradiisi kutsuks, Slopaševi härdumine kõnelustes Puškinist jm.). Traagilise tipule aga jõuab meegeolu Indreku metsasuitlemise loos pärast Miralda surma. Isegi see teos on seega segatüüpi, niihästi mis puutub koomilise ja traagilise vaheldusse, kui ka koomilise enda mitmesuguseisse varjundeisse. Soodsalt häälestatud lugeja võib Mauruse ülaltoodud kõnetsitaadis avastada huumori asemel vastupidi hoopis pilget (satiiri), „härra Mauruse viisaka maja“ küsimuses näiteks. Karakterkoomika seisukohalt ei tarvitse seda seal aga sugugi leiduda. Nii ka edaspidi paljude analoogiliste passuste juures. Tammsaare kunst kõnnib koomilise mitmesuguste tendentside ristumispiiril ja jätab palju võimalusi nii või teisiti mõistmiseks. See ongi üks tema tähelepandavamaid iseärasusi. Kunstiliselt mõjub see hästi, esiteks, sest et seega kaob elementaarsuse mulje, me tunneme kokkupuudet tihedalt varjundirikka kunstiga, teiseks koomilise kontrastide tugevus seeläbi aina võidab, mida peidetum on algselt nende lõplik lahenemisviis. Teinekord jääb see lahenemine just sama iseärasuse tõttu siiski ka üldse tulemata. Tammsaare on tihti liialt relativist, et anda lugejale kätte selge juhised, kas naerda või nutta, kas võtta midagi tõeks või

naljaks (skepsis). Meie aga ütleme sel puhul, et ta lihtsalt veiderdab, harrastab sõnademängu. Suuremal või vähemal määral leiame kirjanikul säärast käitumist ka kõigis hilisemais romaanides; väga ilmekalt näiteks „Tõe ja õiguse“ viimases osas, mille nukker mälestuste-lüürika varjundab kogu teost (skepsis elumõtte suhtes).

Kõige selgem oma kavatsustelt on kirjanik vist küll ainult „Tõe ja õiguse“ IV-s köites, Karini-romaanis. Siin on vähemasti otsekohe selge, et loeme tüüpiliselt satiirilist teost. Ühiskonna-satiirilist teost, mille peategelaseks on tõstetud naine satiirialuse keskkonna tüüpilisemast kihist. See kiht ise on pärastvabadussõjaaegne linnatõusiklus, rutturikastunud ärimehed, kohvikuseltskond jne. Satiiri olemasolu ei sega sugugi, vaid pigemini isegi tõhustab, et säärast mõtteveidruste-nalja, nagu leiame Mauruse-romaanis, on sootuks napilt ja et üldiselt teos on hoiatud asjalikult realistlikes raamides. Autoripoolse objektiivse erapooletuse säilitamine on satiiri mõju tõstmise parimaid vahendeid. Näeme kohvikukujusid nagu proua Horst, kellele „lapsed hirmsasti hakkavad närvidele“, proua Meeli, kes pööratab oma mandlitaolisi tuvisilmi ja kõneleb „arushaadav“, „thõepoolsest“, „fiimane khord Berliinis“, proua Itam, kes on nii peen ja õrnatundeline, et kõnelemata kärbse surmamisest, ei suuda ise oma suitsugi tuhatoosi kustutada, vaid palub seda teha mõnd teist, kunstnik Mägar, kes ilustab maalitavaid oma piltidel, sest et inimene on surelik, ilu igavene, ja seisab istuva laudkonna juures püsti, et kõik näeksid, kuidas ta ümbrusest kõrgemal seisab, suurspekulante, kes usuvad, et just nemad on need õiged ja ausad eesti mehed, teised aga kaabakad. Karin, kes-teab, on selles rühmas isegi kõige sümpaatsem, vähemasti oma naiivsuse ja pinnapealse siirusega, kuid ta täieneb ja areneb kiiresti üldise taseme suunas. Igatahes on talle ta mehe Indreku õilsus ja inimlik väärtus täiesti suletud maailmaks. Jälle seega võõras, mehaaniline, pimestatud hoiang elu suhtes, jälle mingi ebanormaalne hingeelu-nina; muidugi ei ole Karin enda ees süüdi, et ta säärane on. Kuid ka sellisena pole ta olemasolu õigustatud. Nii saab ja kujuneb ta osa teoses ainult negatiivseks. Tema endaavaldused, kuju liigläheduse tõttu küll vähem satiiriliselt värvindatud kui teistel siin mainitud ja mainimata tegelastel, on siiski kõige paremini vaadeldavad pilke, satiiri kannalt; ja isegi see, et ta kõigist mehesõimamistest, -petmistest, koguni abielurikkumisest hoolimata oma meest armastab ja lõpuks, ehk küll kuidagi juhusliku põhjuse tõttu ja mõttetult (nagu on mõttetult ka elanud), armastusest tema vastu sureb, ei päästa tema inim-

likku väarikust. Ta läheb katki nagu lelu, inimliku vastu tardunud silmadega, koomiliselt oma mittehingelisust veel viimastes kõnelustes kohtureporteritegagi alla kriipsutades. Teos osutub jälle mänguks tõsise ja naljaka vahel (koomiline pesitseb Karini kuju kahjutus mehhanistlikkuses, sellest hoolimata aga kiuslikus püüus lõpuni ennast maksma panna tõeliselt elava inimesena). Konstateerin veel kord Tammsaare kunsti segatust. Tegemist on siin ilmsemalt kui Mauruse-romaanis tragikoomiliste konfliktide reaga, mida kroonib tragikoomiline lõppefekt — Karini surm.

Satiirilist elementi olude ja institutsioonide (korporantlus) suhtes esindab muidu sügavtraagiliselt mõjuv romaan „Ma armastasin sakslast“. Siin on majaproua kujus ka Karini tüüpi edasi arendatud, kuid hoopis meeldivamais värvides.

Enne siirdumist viimasena vaatluse alla tulevale sõna- ja mõttekoomikale tahaks tähelepanu juhtida huvitavale asjaolule, et enamuses käsitletud romaanidest leidub alati üks kuju, kes ise jääb koomika seisukohalt kõrvaliseks, kehastab teose tõsist, ideeliselt väärtuslikku poolt, sündigu tema ümber ka missugune merul tahes. Säärane kuju on „Tões ja õiguses“ Indrek, hella- või sügavatundeline maapoiss, nimeliselt romaani peategelane, sest tema hingeelu käsitletakse eeskätt; sõnakuse poolest on ta aga peaaegu statist, mingi moraalibaromeeter, hindamis-pügalapuu. Tõelisteks teose peategelasteks kerkivad hoopis teised kujud — Maurus, Karin, Kristi. Indrek on suurimaks süüdlaseks, miks Tammsaare koomilisemategi teoste koomika pole täielik; tema segab oma puhta inimsusega kõikjal vahele ja soodustab seda, et lõplikult Tammsaaret tuleb esteetiliste kategooriate suhtes lugeda romaanivormi segatüübi esindajaks. Olgu ta selle eest siiski tänatud.

Satiiri, mis liigub abstraktsel pinnal, mida rakendatakse mitte tõeliselt olemasolevaile inimestele, vaid ainult nende abstraktsioonidele, kohtame Tammsaare näidendis „Kuningal on külm“; inimesi asendavad siin nende mitmesuguste üksikute liikide üldmõisted: kuningas, narr, naine, kes mehest ei tea jne. Koomiline mõju on väljaspool kahtlust, sest kui juba varem koomilised efektid saavutati reaalsete tegelaste mõnesuguste tardunud, mehhanistlikult mõjuvate iseloomuveidruse varal, mis siis veel nüüd, kus tegemist on tõeliste marionettidega. Siinsed vaimukused ja naljad piitsutavad üldpahesid ja karikeerivad üldveidruse groteskselt liialdatud kujul (kuningas on oma rahva rõõvel; narr on ainuke tark pea riigis; rahvas jätab oma kuninga maha kahe peaga vasika pärast; kuningas tallab oma rahva sel-

jas, naine — kuninga seljas). Säärast laadi teos ei tarvitse olla arengult kuigi kompaktne ega seotud; kogu kanderaskus lasub üksikuil vaimukail või groteskseil sõnamängudel ja teos on seega ainult mingi nende enam-vähem loogilisse reastusse viidud vadameekum.

Viimaseks on jäänud libistada pilk üle Tammsaare sõna- ja mõtte naljade. Tammsaare koomiline kunst kasutab nii ühtesid kui teisi neist õige ohtrasti. Jutustavas proosas ei võistle temaga sel alal meie kirjanikest vist keegi. Juba oma varasemas psühholoogilisis novellides ta armastas mänglevat dialoogi: „Kärbses“ sigineb sellele lisaks ilmseid mõttekurioosumeid (vähemasti purjuspäi üliõpilaste omavahelistes vaidlustes). Sealt kandub see loogikamäng üle ja tõuseb erilisse ausse „Tõe ja õiguse“ köiteis, eriti alates teisest köitest; nii see jääbki suuremal või vähemal määral valitsema kõigis hilisemais teostes, tõustes ainuoluliseks eelkäsiteldud satiirilises näidendis.

Lihtsaist sõnanaljadedest alates — nagu koomiline haritlas- või raamatukeele (Pearul ka piiblikeele) sõnade moonutamine või ebakohaselt tarvitamine oskamatuses (Pearu „hallelooja“, Rava Kusta „ei anna õiget vahmiili välja“, Hundipalu Tiidu „poolidiiga, karikeeriv kõlanali „katkikismus“; linnatõusikute keele „kulduura“, „prohviit“, „kriit“ = krediit, „konktuur“), koomilised hüüdnimed („lambasihver“, „So ein Tere-tere“, „majalukk“), argosõnad (Lible „kapsad“, „palvekapsas“, Mauruse „komade palee“, Tigapuu „vosmi“ jne.); murde- ja rahvapäraste kõnetavade ja rahvanaljade kaudu („Vuatan ja vuatan, tunnistan ja tunnistan, aga ei tunne ega tunnegi“, „Säh, võta oma püksid ja aja uadetele jalga, las kõnnivad tões ja õiguses“); naiivsete järelemõtlematuse-veidruste kaudu („Kuidas peaks olema säärase keele nimi, mida pole kuulnud ei sina ega õpetajagi“, „istu otseteed edasi“, „kuidas võib inimese elulugu täielik olla, kui selles pole täielikku surma“; siia kuulub ka Tammsaarel eriti harrastatav lobisev sõnakus, mis kordamiste, keerutuste ja asjatute kõrvalekaldumistega jutulõnga peaaegu edasipääsmatult kinni takerdab või viib selle sootuks mujale kui soovitud; näitena sellest kõlbab Mauruse eespool tsiteeritud „viisakusjutlus“); sõnamängude kaudu — „raha moodi inemine“ (s. o. inemene, kes raha toob), „teie ema õnnekorvad“ (s. o. ema poolt kaasa antud tassikorvad, mis peavad õnne tooma), „olgu meil siis parem surelikkus, ja käigu kuradile see igavene kurat“, „tulun nagu hunt siin Hundipalul“, „usku peab olema; kõik peavad millessegi uskuma; isegi Jumal, kui ta on olemas“; loogiliselt absurdsete järelduste kaudu („kui inimene on seepärast

kaabakas, et ta laenab, siis on ka see kaabakas, kes laenu annab, sest ega inimene muidu võtta saa, kui teine ei anna“, [kihlveos] „söök see, kes kaotas, sest teine sai võidu juba niikuinii“, „kui oleme igavesed, miks peame siis Jumalat ja ta ingleid uskuma, kas Jumal ja ta inglid, kes samuti on igavesed, ei võiks natukegi ka meid uskuda“) jõuame lõpuks juba niisuguste, küll veidrate ja loogiliselt valesti ehitatud, oma kahemõttelisuses siiski kaudseltki mingit tõe tabavate deduktsioonideni: „Kus oma suurmehe ära tuntakse [mõeldud on Eestit], seal järeikult puudub kultuur! Tuntakse loomaliku instinktiga! Barbaritel on loomainsinkt tugev... Ka koer tunneb koera kohe!.. Meiegi, [venelased,] seni kui olime harimata, tundsiime ikkagi veel oma, aga niipea kui hakkas haridus, enam iseendid ei tunne, ei taha tunda“ [= kultuurikadaklus]; „Mis on Puškini ja Kristuse vahe? Eks mõlemad olnud luuletajad! Ainult Kristus laskis teisi kirjutada, ise ta kirjutamist ei osanud“. Kõrgemal seisavad juba niisugused erutavalt julgesti konstrueeritud mõtteehtised, mis väljendavad ütleja elukogemustel põhinevat sisemist veendumust ja on seetõttu usutavad, kuigi nende ebaharilikkus tundub kõrvale algul tõrksalt kõditavana („Naist peab pidama nagu noort hobust — ohjad pingul ja valjad peas. Kangvaljad, need on naisele kõige paremad. Usu, väimeespoeg, naine ei tunne muidu oma väärtust, ei usu, et mehel temast midagi on, ei usu sedagi, et mees teda armastab.“). Veelgi kõrgemaks, ei tea, kas enam koomilise rajamailegi kuuluvaiks, klassifitseeruvad lõpuks resigneeritud, skeptilised elutarkuse aforismid, mis käsitlevad elu ja usu mõtet või mõttetust (Indrek räägib isale: „Vargamäe on sunnitööliste paik, aga inimene ei saa ilma sunnitööta läbi. Inimene ei oska ilma sunnitööta elada, olgu see sunnitöö vabatahtlik või teiste poolt peale pandud. Mina tahtsin, et teised paneksid mu sunnitööle, aga nemad ei pannud: nemad arvasid, et mina ei vaja seda. Nõnda tulin ma siis ise vabatahtlikult, tulin, isa, sinu juurde, sest sina oled kõik oma paremad aastad elanud siin kui sunnitööline.“ — „Ei, poeg,“ vaidles isa vastu, „mina pole olnud Vargamäel ühtegi päeva sunnitööliseks... Mina olen hakand Vargamäed armastama...“ — „Mis on armastus ja mis sunnitöö?“ küsis Indrek.“).

Nõnda oleme siingi jõudnud ühest äärmusest teise: madal-koomilisest sügav-traagiliseni. See on Tammsaare kunsti kokkuvõte.

Et saada mingit lõplikku valemit Tammsaare kunstist, tahaks kõige öeldu põhjal ikka jälle tagasi tulla juba varem vihjamisi antud iseloomustusele — Tammsaarest kui skeptilise

varjundiga humoristist. Selleks annab tuge humo-ristliku elemendi esinemine tal nii karaktrikujutuses kui ka sõna- ja mõttemängudes. Kuid see huumor näib olevat abivõte, millega varjatakse või mahendatakse teoste tõelist ideelist raskemeelsust. Tammsaare põhiideed on peaaegu alati vähelohu-tavad. Kõige oleva relatiivsuse tunnetamine, püsivate tõdede olemasolus kahtlemine, mitte nende otsene eitamine, vaid nende asetamine suure küsimärgi alla, mida alatasa kohtame Tammsaare mõtestikus, muudaksid enamuse ta teoseist teissuguse, vähem hubase serveerimise puhul lootusetult kurvaks. Kui võtta Tammsaare teoseid ükshaaval nende põhiidee seisukohalt, siis hävitab ta neis tükk-tükilt vankumatu usu paljudesse eluks vaja-likkudesse kas või luulkujutelmadesse: usu õigluse kehtivusse („Tõe ja õiguse“ I-s köites), jumalasse (II-s köites), vabadusse (III-s köites), abieluõnnesse (IV-s köites), elu mõtestatusse (V-s köites), armastusõnnesse („Ma armastasin sakslast“). See on skepsis, mis kõige puhtamal kujul väljenduse leiab romaanis „Ma armastasin sakslast“ majaperemehe puhtsüdamlikus, kurvas tunnistuses naise pärimisele: „Inimene tahab ometi elada, ini-mene peab ometi elama! Või ei pea sinu arvates?“ — „Ei mina tea, mida see inimene siin ilmas peab või ei pea.“ Inimesed ise pole selles eluväärtuste puudumises sugugi süüdi, seepärast isegi pahupidi-koomilistena saab neisse suhtuda ja neid käsitleda kaasatundva heasoovlikkusega. Ja et oma üldist raskemeelset elutunnet, oma relatiivsuseusku vastuvõetavaks teha, rakendab Tammsaare aforistlikku, veidralt-lõbusat mõttemängu, mis nagu palsam peab mahendama tema enda poolt löödavaid haavu.

E. Raudsepp.

KUNSTLIKUST VÕTTEST A. H. TAMMSAARE ROMAANIDE EHITUSES.

1.

A. H. Tammsaare loomingut käsitledes on alatasa rõhuta-tud ta suurt elutundmist ja loomingulist sisurohkust, kuid mitte alati pole arvustusel olnud head õelda A. H. Tammsaare stiililisest virtuositeedist ja eriti teoste ehitamisoskusest. Jär-jest on kordunud nurinad näit. A. H. Tammsaare dialoogide suh-tes ja need on ikka leitud olevat liiglihalised, ühetoonilised ja liiga üldised. Ja ometi on A. H. Tammsaare loomingu tähtsaim

osa avaldunud dialoogides. Kas ei haiguta siin teatud lahkõõla kiituste ja laituste aluse käsituses? Kas ei ole hinnatud A. H. Tammsaare stiililisi omadusi liiga palju üldteoreetilistest vaatekohtadest ja liiga vähe tähele pandud seda paratamatut sidet, mis on A. H. T. sisuliste väärtuste ja näivate stiililiste mitteväärtuste vahel? Paistab, et A. H. T. looming pakub ses mõttes veel küllalt võimalusi teravale uurijasilmale ja et sel teel saavutatakse ka kirjaniku sügavamad mõistmist.

Käesolev sõnavõtt ei asu aga neid küsimusi lahendama, vaid jälgib üksnes üht kitsast joont A. H. T. romaanide ja pikemate jutustuste ehituses; seejuures aga jõuame omajagu üllatavale tulemusele: A. H. T. on teinud sellel stiililisel joonel läbi üsna suuresammulise arengu, mis on ilmses vasturääkivuses käibiva vaatekohaga, nagu oleks A. H. T. stiililiselt ikka üks ja sama.

Eesti kirjanikkude loomingu eritlusel on vähe tähelepanu pöördud teose ehituslikele võtetele. Isiklikult ei mäleta, et kuski oleks pikemalt peatunud kunstlike kompositsiooniliste võtete juures, ja seepärast alakem mõiste selgitamisest enesest.

Teose tektoonikas, ehituses on autoril võimalik rakendada oma kombineerimisoskust. Ta võib leida teose ehituse põhiplaani umbes samas vaimus, nagu insener leiab mingi ehitise plaani põhijooned, ja peale selle ta teostab üksikasjades kavatuslikku ehitustööd suuremalgi määral kui insener. Kirjandusliku teose autoril on kasutada palju võimalusi: ta pole seotud mingite maiselt praktiliste asjaoludega, vaid üksnes teose väljendusvõimega, ilmekusega. Mis veel oluline — leiutades mõne ehitusplaani võtte, ta võib selle kaudu intensiivistada ja sügavamaks teha teose sisu.

Üks osa ehituslike võtteid olenevad tegelaste koosseisust, nende iseloomudest, olustikust ja ideestikust. Need oleksid loomulikud võtted. Näit. kui „Tõe ja õiguse“ esimeses köites kõik ehitub Andrese ja Pearu kontrastsusele, siis see kontrastsus on väga tähtis võte selles romaanis, kuid ühtlasi see on iseenesest väga reaalne ja seega siis loomulik. Kui aga „Tõe ja õiguse“ köidete lõppudes on tähtsal kohal emamotiiv ning III-s ja IV-s osas on ema surmamise motiiv eriti suure puäntilise väärtusega, nii kogu „Tõe ja õiguse“ välise kokkukuuluvuse kui ka ideelises mõttes, siis peame seda liigitama juba eraldi: see tundub plaanitsetud võttena, on otsekui leiutatud osade efektse lõpetamise eesmärgil, on teatud määral kunstlik. Ei saa väita, et nimetus „kunstlik võte“ oleks originaalne ja hästi defineeriv, ometi ta on küllalt põhjendatud.

Mingi täpse piirjoone tõmbamine loomulikkude ja kunstlike ehitusvõtete mõiste vahele on määratud äpardumisele, sest nii üks kui teine peab ülenema kunstiliseks võtteks, niisiis tõusma ühele lõpptasemele; ja mis puutub plaanitsemisse, siis kogu loominguline tegevus on seotud kunstikavatsuslikkusega. Ometi võime nende kahe nähtuse äärmusi selgesti eristada.

Autori loomingulises tegevuses panevad end maksma mitu tungi: autor tahab midagi südameilt ära ütelda, autor võib-olla tahab seda ühiskondlikult kuidagi rakendada ja autor peab lõpuks teadlikult või alateadlikult silmas pidma lugeja huvi äratamist. Just selle viimase eesmärgiga on tarvis sündmustikku muuta pinevamaks, tuua üllatusi, hoolitseda efektsete kohtade eest. Ei ole küllalt sellest, et autor keskendub üksnes valitud ainstikule ja pingutab seda võimalikult täiuslikumal kujul väljendama, vaid ta peab piiluma ka lugejat. Tal on tarvitada rida šabloonilisi võtteid, mis on teinekord üle 300 a. vanad, aga ta peab hoolitsema ka uudse eest, sest efekt ja üllatus tuleb peamiselt nende viimaste kaudu. Ja siin on tarvis plaanitseda, leiutada. Tihtipeale seda uut ehitusvõtet ta peab alustama kuidagi külgepookivalt, juhuslikult, otsitult, kuid siis see sulab muusse, hakkab mõju avaldama, ja kui selle kaudu on jõutud positiivse efektini, siis on see võte juba kunstiline saavutus. Kunstlikust võttest on saanud tugev kunstiline ehituselement.

Kunstlikku võtet kasutab ohtrasti ning väga silmatorkavalt kriminaalromaan ja igasugune muu põnevusromaan: katkestamised pinevail kohtadel, tõeliste otsade peitmisel ja siis lõpuks äkilised avalikustamised jne.; õieti peitubki põnevusromaanide autori meisterlikkus teose šablooniliste ehitusvõtete osavas varieerimises ja rakendamises. Need võtted on enamikus liiga mehhaanilised, välised ja tihtipeale lausa vägistavad tõsielulist psühholoogiat. Võib-olla siit kandist on jäänudki kunstlikule ehitusvõttele odav maik juurde, nii et tõsine kirjanik meil ehk on arvanud mõistlikumaks hoiduda kaugemale niisugusest kahtlastest kaubast.

Kui me aga veidi ringi vaatame maailmakirjanduses, siis ometi peame sedastama, et ka suured kirjanikud on kasutanud kunstlike ehitusvõtteid, ja väga viljakalt. Mitte ainult loo põnevustamiseks pole neid tarvis tulnud, vaid suurel määral ka oma ainstiku ilmestamiseks. Sügavamat, omapärasemat käsitust inimestest ja elust on mõnigi kord saanud just niisuguse kunstliku võtte najal, mille kaudu on soovitud joont mõjuvalt ning märkamatu-teenelt alla kriipsutatud. Pinnalisel autoril ongi võimatu leiutada ja teostada kunstlikku võtet, mis teose

arenedes muutuks mõjuvalt kunstiliseks. Tema tikub jääma just mehaaniliseks ja šablooniliseks. Seevastu võimelisel kirjanikul on kunstliku võtte leiutamise alal viljakaid võimalusi. Kunstliku võtte artistlik rakendamine on ühtlasi ka autori kirjandusliku kultuuri tunnus.

Kunstlikke võtteid teose kompositsioonis võib eritleda mitmes liigis. Käesolev kirjutis jätab isegi teose ehituse kavatsuslikud puändid, mis on kohalikuma tähtsusega, kõrvale ja peab silmas ainult niisuguseid ulatuslikumaid jooni, mis on ilmsed ning olulised kogu teose kui terviku ehituses.

2.

Et õieti valgustada mingit põhisemat joont kirjaniku loomingus, on väga tähtis teadlik olla selle kirjaniku loominguilisest tuumast, põhijõududest ja lähtekohtadest. See ei tarvitse küll olla arutlusesemeks, kuid ta peaks olema võrdluskohaks, pidepunktiks.

A. H. Tammsaare loomingut on mitmed püüdnud kokku võtta defineerivasse iseloomustusse, kuid kahjuks pole isiklikult hakanud silma niisugust määratelu, mida saaks laenata ja autoriteetsena kasutada. Sellel on sedapuhku sügavamad põhjused: A. H. T. vaated on mitmeti vasturääkivad, mitte lõpuni minevad, problemaatilised. Ta vaimse palge ilmsemaks jooneks on kalduvus dialektikasse. Peamiseks relvaks tõdede leidmisel on mõistuse loogiline juurdlemine ja järeldamine. Lähtutakse küll elulistest tähelepanekuist, kuid see faktiline osa jääbki tihti peale ainult arutlusretke lähtepunktiks ja mõistuse isetegelikus protsessis haaratakse elulisi näiteid ja tõendeid veel igalt poolt mujalt juurdegi, kuid see on ikkagi vaid opereerimismaterjal. Elu tõsiasjadel pole mitte valitsevat ning juhtivat tähtsust, vaid rohkem tähtsust on loogikal ja tunnustatakse mõistuse enda tegevust kui kõige kindlamat teed tõdede selgitamisel ning leidmisel.

Kõik oleks hästi, kui A. H. T. fikseeriks ja peaks kindlana silmas teatud algtõdesid, millele ta ehitaks kui nurgakividele. Aga ei, A. H. T. on skeptik, ta elumõistmine on liiga puretud relativismist; ta tarvitab küll intensiivselt antiteetilist arendust, kuid ei jõua lahenduseni.

Nii tekibki olukord, et autor tungleb tõde otsima, tal oleksid ka nagu olemas mingid algtõed, kuid ta hoidub sellest, taandub relativismi — ses õilsas tungis, et leida veel kindlamat algtõde, seda tõdede tõde ennast. Kuid seda ei leita, ja nii loo-

ribki autori vaimset tegevust skeptitsism ja arutlus võtab mõnigi kord sofistliku ilme.

Selle kõigea on ühenduses A. H. Tammsaare tugev intellektuaalne kallak, sugulasprobleemide ümber tiirlemine, dialoogide rohkus, dialoogide pikkus ja ühetoonilisus, teatud amorfisus ja sealsamas kiuguline teravus, paradoksaalsus; sügav pilk ellu ja selle terava pildi reljeefide laiaks hõõrumine, ilusa leidmine ja relatiivse väärtuse näitamisega sellesama ilusa väikeseks tegemine; inetu avastamine ja selle õigustamiseks põhjuste otsimisega sellesama inetuse kõrgemaks tõstmine. Pingsat tõetahet kroonib lõpuks saalomonliku tühja töö pessimism, mida leevendab aga huumor.

Niisuguses olukorras on teose ehituses laialivalgumus ning vähene vormikindlus paratamatu. Kunstliku võtte tarvitamist, mis efektselt tõstaks millegi ilmekaks, sellega tõestades midagi, tugevasti pooldades midagi, on peaaegu lootusetu oodata. Samal ajal oleks kunstliku võtte järele tarvidust, mis autori mõtete tulva rohkem keskendaks või mis tõstaks pinevust.

A. H. Tammsaare esimestes pikemais jutustustes „Raha-auk“ (1907) ja „Uurimisel“ (1907) oleks olnud kunstliku võtte rakendamiseks soodsat pinda.

Kuigi jutustuses „Uurimisel“ on psühholoogilise nähtuse jälgimist, on seal ometi ka lausa kriminaalloo sündmustikku. Seda oleks võinud teha pingsamaks just mingi põnevustava võttega. Samuti psühholoogilise probleemi oleks võinud tõsta mingi kavatsusliku võttega efektselt esile. Aga autor ei asu veel midagi leidma, vaid alles uurib ja seepärast igasuguse efektsema kombinatsiooni puudumine on talle vägagi omane. Ei taha väita, et A. H. T. teadlikult hoidus igasugusest põnevamaks kruvimisest; pigemini ta oli siiski niisuguste võimaluste suhtes veel üldse mitteteadlik.

Niisamasugust kõige igapäevasemat ning algelisemat arengut näeme „Raha-augus“, ehk küll siin on nihutatud raha-auk erilisse ossa.

Uusromantilised intelligentsinovellid „Pikad sammud“ (1908), „Noored hinged“ (1909) ja „Üle piiri“ (1910), mis on ilmunud kobaras, oleksid võimaldanud rakendada plaanitsetud ehitusvõtteid ja arvatavasti sel teel oleks võidud neid intensiivistada, kuid ka siin ei näe veel midagi seesugust. Niisamuti on „Varjunditega“ (1917). Päevikuvorm, mida teinekord on tarvis käsitada kunstliku võttena, on siin nagu iseenesest-mõistetav; samuti raamjutustuse võtte. Päevikuvorm on „Varjundites“ viljakas, sest ta võimaldab jutustuse mina-

vormis ja sedakaudu intiimsete tunnete ja mõtete tulviltsõnalise kirjeldamise. Lõpuks peab ütlema, et päevikuvorm ja raamjuttustus on oma olemuselt kunstlikud võtted, aga nad on saanud üldiseks ja eriti käesoleval korral sel on vähe kunstliku võtte tähtsust.

Intelligentsijutustuses „K ä r b e s“ (1917) üllatab lugejat, et üheks tegelaseks on võetud kärbes. Muidugi on sel kunstlik tähendus, et inimväärse tegelasena askeldab ka kärbes, joob veini ja peaks nagu filosoferimagi. Kärbsel on aga käesoleval korral nõrk ehituslik tähtsus teoses: ta võimaldab küll korteriperemehel filosoferida, kuid tema olemasolul pole erilisi tulemusi. Ta tundub võõrkehana.

Nii jõuame „K õ r b o j a p e r e m e h e n i“ (1922), ilma et teemaks võetud otsinguil oleks mingeid tähelepandavaid tulemusi. Esimesel pilgul ähvardab „Kõrboja peremeeski“ tühjalt edasi saata. Heitkem aga pilku Katku Villu noorpõlves vigastatud silmale.

Katku Villu ja Kõrboja Anna vahekorra kujunemist ta ei mõjuta kuidagi asendamatult. Nende kahe isiku vastastikune külgetõmbavus seal soodetaguses kolgas oleks toimunud nii või teisiti; intensiivistavaks takistuseks oleks olnud piisaval määral Eevi laps, Villu vangisolemine, tema halb kuulsus jne. Soovi korral oleks saanud leiutada hõlpsasti veelgi mõne loomulikuna tunduva kehalise vigastuse. Autor on aga lasknud Villul kaotada silma, selle kõige tähtsama inimeselundi, kuigi lõpus Villu autori soovil oleks võinud jääda kahest silmast ilma niisama hästi, nagu ta nüüd jääb oma teisest, vasemast, ja lõpplahenduse tingimused oleksid olnud samad.

Villu esimese silma kaotusel on see peatähtsus, et ta on intrigeerivalt salapärane. Ema ja teiste inimeste teades on ta ühte viisi, Villu ise aga teeb selle kohta mitmeid osalisi vihjeid ja kõike kokku võttes selgub lõpuks lugejale, et see oli Kõrboja Anna tegu ja vägagi j u h u s l i k sündmus.

Noorpõlves kaotatud silm ei tingi Eevi võrgutamist, kaklusi, kivilõhkumisel õnnetust, niisiis põhisemaid sündmusi. Ses mõttes jääb see vigastus nagu liigseks otsaks teose koestikus. Kuid ta kriipsutab alla Villu halba saatust, eraldab Villut teiste hulgast, toob vahekordadesse uusi rikastavaid varjundeid ja kõigele lisaks oma salapärasusega intrigeerib: kogu aja paisatab, et ega selle „ametliku“ seletusega pole lood õiged, et siin peaks olema midagi erakordset, ja kui siis vihjamiste järel selgubki, kes oli silma kaotamise põhjustajaks, siis on lugeja tähe-

lepanu pingustatud ja lõpuks pinevus lahendatud, mida kõike lugeja tajub teretulnud väärtusena.

Salapärastava ja intensiivistava nähtusena võib Katku Villu esimese silma kaotust lugeda plaanitsetud võtteks ehk kunstlikuks võtteks, kuigi selle liigituse põhjus ei ole väga ilmne.

3.

„Tõde ja õigus“ I—V kui tervik on lõdva ning omajagu amorfse ehitusega. Osade kokkukuuluvust tervikuks võib motiveerida küll ühtsa filosoofiaga, kuid see on väga üldine põhjendus, sest autori looming on harutihti vaateilt pidev. Osade ühtekuuluvuse peapõhjusena on tavaliselt ette toodud see väline asjaolu, et „Tõe ja õiguse“ osadel on ühine peategelane Indrek Paas; see tegelane on aga inertne karakter ja romaani eri osades kannab tunduvalt erinevat ilmetki.

Ometi leidub veel niite, mis seda mitmesopilist, juhusliku-ilmelist tervikut kõvemini ühte seovad ja mida seejuures võib lugeda kunstlikkude võtete hulka.

Juba romaani esimest pilti, Andrese ja Krööda tulekut Vargamäele, kasutatakse ära teose ehituse mõttes: V osa lõpus kerkib sama motiiv uuesti esile, luues kauni ühendava lüli lõpu ja alguse vahel. Seda algavat-lõpetavat motiivi ei saa aga liigitada kunstlikkude võtete kilda. Seda on õiglasem nimetada ühe-kordseks efektseks võtteks, millel ei ole pidevamat ning aktiivsemat tektoonilist mõju.

Sääraseid puäntilisi episoodide on „Tões ja õiguses“ rohkesti, näit. kohe alguses üllatab veel lehma sohujäämine, mis ühtlasi on sümbolne edaspidisele elule Vargamäel.

„Tõe ja õiguse“ I osa (1926) enda ulatuses ei leidugi olulisemaid kunstlikke ehitusvõtteid. Vähemaulatuslikuks võiks lugeda ainult seda, et Andrese-Pearu kontrastsus varjundatakse ühe peidetud motiiviga, nimelt et lk. 88 alates Krööda „hele jaal“ kutsub Pearus esile midagi mehe erilise sümpaatia taolist, mis armukadedusmotiivina ehk annab Andrese-Pearu vahekordades alateadvuslikult end tunda. Selles „heleda jaale“ *idée fixe*'is on veidi kunstliku võtte taolist, mis väliselt tühisena mõjutab ometi meeste tegusid.

On aga üks teine episood, mis romaani I osa ehituses esineb kivina, mida meister siin pole tarvitanudki ehituseks, kuid mis pärast on kujunenud ometi üheks nurgakiviks.

Lk. 379 jutustab autor vahejuhtumina kahetsetavast episoodist: kuidas Indrek viskas kiviga oma emale. See episood on

juhuslik. Poisid kahekesi satuvad tülli ja Indrek virutab kiviga vennale, see aga laseb kõhuli ja kivi tabab ema. Kõhulilaskmine on poiste võitluse mõttes küllalt ebaharilik tavalise kõrvalepõikamise või -hüppamise asemel; teiseks on imelik, et kiusav vanem vend Andres võis olla nii lähedal emale, et kivi tabas ema külge raskesti vigastades. Jättes need asjaolud täiesti arvestamata, jääb romaani esimese osa ulatuses mulje, et see episood on tõesti ainult episood. 379. lk-le järgnevail lehekülgedel teadustatakse küll, et kiviga viskamine tekitas emale tõsise vea, kuid sellega jääbki.

See sündmus annab aga tugeva järellainetuse. Juba „Tõe ja õiguse“ II-s osas (1929) see kerkib Indrekus piinavalt esile ja otsustab sündmuste käiku väga oluliselt (lk. 576): selle tõukel ta astub sammu, mis teeb jalutu Tiina kõndijaks, milline sündmus on II köite efektseks lõpuks; Indreku mälestusest tekkinud tugevat siirast tunnet tajub Tiina, ta afekteerub poisi edaspidise mõtlematu tootuse najal kõrgeimal määral — ja sünnib ime.

Kiviga viskamine kauges lapsepõlves annab veel tugevama lõpu „Tõe ja õiguse“ III-s ja IV-s osas (1931, 1932).

III-s osas see tõuseb esile sünge minevikuneedusena (lk. 387), kui Indrek peale 1905. a. revolutsiooni sündmusi on tulnud taas Vargamäele: ema on piinades haige, surm on möödapääsmatu, voodist tõusmist ei ole, kuid surm ei tule. Ja siis, et ema elukoormat kergendada, et täita ta tahet, annab poeg emale mürki sisaldavat rohtu nii suurel määral, et ema vaibub igavesse unne. Ta lahendab oma minevikusüü ema vastu, olles õiglane ema suhtes, kuid eksides Jumala seaduse vastu: sa ei tohi tappa. Läheb tõeks Indreku kahtlus: „Kas ehk siinilmas üldse ei saa midagi heaks teha?“ (lk. 387) ja edaspidises elus lasub ema surm Indreku hingel ikka mingi saatusliku sammuna, mis kujundab otsustavalt ta elukäiku kahel korral: Kariniga abiellumisel ja Karinit surmata tahtmisel (vrd. IV, lk. 446).

Otsustavaim on viimane. Indrek oli oma naisele pihtinud „ema tapmise“ loo, naine oli seetõttu Indrekusse eriti kiindunud, nad olid üle elanud kõrgmeeleolulise hetke, nende vahele oli võrsunud side, mis oli pühaduseks. Ja see püha side kahe inimese vahel viis mehe raevu ja mõrvateele, kui naine talitas pühaduse suhtes halvasti; lugejale aga jääb see saladuseks ja avaneb alles romaani lõpus. Niisiis mitte armukadedus, mis on kogu IV köite sisuks, vaid kiviga viskamine poisikesepõlves Vargamäe kartulipõllul viib ebastabiilse abielu lõpliku katastroofini. See on lugejale põrutav teadmine ja ühtlasi inimlikult sügav-

traagiline. Romaani IV osa on saanud sedakaudu tugeva lõpp-lahenduse.

Kiviga viskamine ja ema surm tõstab saatusliku-tähenduse-liseks veel Jussi, sest tema endatapmises ja selle põhjustes näeb Indreku ema kõige kurja juurt: Indrekut seletab ema patulap-seks ja ema vaate kohaselt tasus Jumal Jussi pärast talle kätte seal kartulipõllul ja pärast pika haiguse läbi (III, lk. 387, 389).

Kuivalt kokku võttes: emale kiviga viskamise motiiv lõpe-tab tugevasti ja efektselt II, III ja IV osa, ta toob traagilisi põnevustavaid jooni ka muidu III-sse ja IV-sse ossa; sellele lisa-neb, et ka kogu romaani algus ja lõpp on seosesse viidud isa-emaga.

Kuigi sel motiivil on tugevad juured romaanis, ometi ta ker-kib esile, nagu oleks see kavatsuslikult rakendatud, ja teda võib lugeda kunstlikuks võtteks, mis on saanud aga jõuliseks kuns-tiliseks ehitusjooneks. Veel rohkemgi: tugev lahendamine selle motiivi kaudu heidab valgust ka kogu romaani ideestikule. Tõe ja õiguse küsimused saavad siin erilise seletuse (vrd. ema „tap-mine“, mis ühelt poolt oli suur eluline õigus, kuid pärast tundus enda ja teiste meelest suureks õiguse rikkumiseks; selles antitee-tilises asetuses on tõe juuri). Romaani osade lõppudes esine-vaid tugevaid ürgjõulisi eluavaldusi, mis iseenesest on elemen-taarsed, peab lugeja tahestahtmata paralleelitama romaani kää-nakuterohke, komplitseeritud sisuga ja autori relativistliku üld-käsitusega; sellest paralleelitamisest ta leiab uusi tõdesid ja ühtlasi A. H. Tammsaare relativistliku eluvaate aluse.

Et mitte vahele jätta, mainime IV osa puhul veel üht osa-lise tähtsusega kunstlikku võtet: lk. 134 viib Indrek kooliven-nast revolutsionääri Meleski poolt tarvitamata jäetud singi ja saia prügikasti. See on kummaline samm ja see esineb romaanis kunstliku võttena. Ta toob üksluseks minevasse sagimisse värskendavat intriigi, ta toob uusi üllatavaid (seega värskenda-vaid) sündmusi (vt. ka lk. 219 jj., 430), toob uusi intriiginiite Indreku perekonda. Lisaks sellele valgustab Meleski lugu ise-kandist Indreku eluvaadet.

Romaani V-s osas (1933) tõuseb tähtsale kohale Tiina. Tema maaletulek elektriseerib Vargamäe uue energialaenguga. Sellegi sammu võime lugeda plaanitsetud võtete hulka. Ja nüüd peame taas tagasi minema „Tõe ja õiguse“ II osa juurde.

Tiina vahekord koolipoisiga on täiesti kõrvalise episoodi asendis. Indrekus käärleb mehekssaamine ja on loomulik, et tal tekib omalaadiline vahekord direktori tütre Ramildaga ja pärast

Molliga; mingi kõrvalprodukt sellele on sõprus Tiinaga, mis algaski väga juhuslikult (lk. 352). See kõrvaline episood aga lõpetab meeldiva plahvatusena „Tõe ja õiguse“ II osa (ühes emale viskamise motiiviga) ja esialgu paistab, et selleks teda oligi tarvis. Kuid lähemalt vaatlejale ta räägib rohkem. Ta loob paralleeli II osa laialivalguvale filosoferimisele ja otsisklustele ja annab ehk sellele vastusegi. Romaani selles osas suhteliselt arenenud pead arutlevad Jumalast, elust jne. jne., kõik on nii keeruline, relativistlik, lahenduseta. Keegi ei jõua kuhugi välja. Seal aga elab väike vigane tüdruk, ta mõistus ulatub haarama väheseid asju, mis on igale inimesele mõistetavad, elementaarsed, ja seal, kus kogu inimkonna arstiteadus arvatavasti ei teeks midagi, saadab korda see lihtne tütarlaps ime: tema, see rumal Tiina, oli elu saladustele kõige lähemal ja leidis õige tee. Sellel paralleelil peaks „Tõe ja õiguse“ filosoofias olema küllalt tähtis koht.

Tiina kujuneb teiseks pidevaks sidemeks kogu romaani ulatuses. IV-s osas ta toob Karini alateadvusse häiriva noodi ja pole mõjuta Indrekugi suhtes, kuigi ta romaani koestiku jõuna on täiesti latentne.

Romaani V-s osas ta toob Vargamäele uue vaimse jõu, mis seal seni oli võõras: omakasupüüdmatu headuse. Ja see viib uude arengujärku Vargamäe „rikutud vere“.

Ta toob kaasa veel salapärasust, pinevust ja lõpuks positiivse lahenduse kogu romaanile.

Kunstlikuks võtteks peab liigitama vana Pearu fantaasia, et lollakas Eedi peab Tiina juures katsetama isakssaamist. Kuigi Pearu on veidrik, ometi ta oleks pidanud leidma mingi tavalisema ja kindlama tee, et näha, kas lollakas pojapoeg võib anda talule tubli pärija; peale selle ei ole ju väljavaateid, et Tiina kaudu oleks saadud kõige kiiremini või kindlamini selgusele. See motiiv on otsitult rakendatud, toob aga romaani põnevust ja traagilisi sündmusi ja kiirendab lõpplahendust.

Indrek Paas ja tema maailmavaade, mis on väliselt peamine telg „Tõe ja õiguse“ viie osa tervikuks kuuluvuses, on passiivne ja ehituslikult lõtv. Just tema vaimulaad ja tegumood paneb kõike laiaks valguma. Raske oli tema abil kuidagi üksikut osagi lõpetada. Lõpetamiseks oli tarvis midagi tugevamat. Selleks on rakendatud emale kiviga viskamise motiiv ja Tiina. Nendel on „Tões ja õiguses“ tähtis ehituslik ülesanne ja nad tunduvad kunstlikkudena, kuigi nad kujunevad sügavkunstilisteks joonteks.

Üks eriline ehituslik joon, mis käsitletule on lähedal, on jäänud seni mainimata. See on eriskummalised tegelased, kellel ei ole romaanis suurt korda saata, aga kes oma drastilise omapäraga erutavad lugejat, teevad loo põnevamaks, koguni salapärasemakski. Nad tunduvad tihtipeale kunstlikkude komponentidena teoses. „Tões ja õiguses“ koguneb neid kenake salgake (näit. III-s osas Bõstrõi, Viljasoo, pr. Kuusiku koer jne.). Nad toovad romaani küll huvitava laigu, aga neil pole sedapuhku aktiivset kujundavat jõudu teose ehituse mõttes. Seepärast jätame nad vaatlusest välja.

„Elus ja armastuses“ (1934) aga on kummaline isik tõstetud romaani üheks peategelaseks. Tema nimegi alguses ei nimetata; siis tuleb ristinimi Rudolf ja lõpuks perekonnanimi Ikka. Juba sellest välisest küljest ta on kummaline ja salapärane. Tema rääkimised on keerutamised, tema sammud ootamatud (näit. Irma kosimine, lk. 143), tema teotsemispõhjused arusaamatud, tema majanduslik seisund küsimusi äratav. Kogu tema isikus on midagi patoloogilist, kuid selle patoloogilisuse tõeline kuju jääb selgitamata (võib-olla arstil ehk on tunnuste järgi seda võimalik järelduslikult määratleda).

Rudolf Ikka'sse on autor kätkenud ühe kunstliku võtte: kavatsuslikult on peidetud siin tõelise koestiku otsi ja on leiutatud võimalusi põnevuse pingustamiseks. Plaanikohaselt lastakse siis lugejat avastada tõelisi andmeid tegelase ja tema armastuse kohta, mis ergutab lugejat uue innuga edasi minema.

A. H. Tammsaare oma teoste algul viskab harilikult kaardid lauale ja täiesti selge on olukord, milles algab teose sündmustik. Ta teeb seda tavaliselt erilise lihtsajoonelisusega. Ka mõttekäigud ja hingeelud on lugejale tuttavlikud. On siis loomulik, et autoril tõuseb tarve elustavate paradokside järele, tugevamate sündmustikuliste puántide järele, erakordsete iseloomude järele. Ka „Elus ja armastuses“ on alguses Irma suhtes kõik selge, nii seisund kui iseloom. Siis aga tuleb see kummaline Rudolf Ikka. Kui kujutleda, et Ikka asemel oleks olnud harilik vanapoiss, kellel on naist tarvis, ja teatud võitluse järel Irma oleks abiellunud sellega, siis oleks kujunenud pinnaline armastusromaan, mis oleks ehk tikkunud kalduma banaalsusse. Rudolf Ikka kummalisus aga annab romaanile pingustatud huvi. Sündmustik kõigi dialoogide kiuste kujuneb intriigirohkeks, tõusevad uued probleemid, ühe sõnaga, see banaalne elu võtab individuaalse värvingu.

Meestegelase kavatsetud salapärasuses pälvib tähelepanu, et üheks ajeks on Ikka teatud kõrge moraalsus. See on küll kitsas, kuid tugev. See asjaolu koos salapärastava, otsi peitva kunstliku võttega meenutab Joseph Conrad'i „Lord Jim'i“, mis ilmus A. H. Tammsaare tõikes 1931. a. Ainult lähem võrdlus võiks näidata, kuivõrd A. H. T. on Conradilt eeskuju võtnud ja kas sellega on tegemist ka „Tõe ja õiguse“ viimaste köidete puhul.

„Elus ja armastuses“ on kunstlik võte juba teose ehituse põhijõuks.

Nii näeme romaanide ehitusliku külje plaanitsuses A. H. T-l kiiret arengut alates „Kõrboja peremehest“. „Tões ja õiguses“ kunstlikkude ehitusvõtete tähtsus kasvas osast ossa ja „Elus ja armastuses“ see on juba teljeks. 1907—1917, selle 10-aastase ajavahemiku kestel ei ole A. H. T. kunstliku võtte tähtsusest olnud arvatavasti kuigi teadlik. 1922.—1932. aastate vahemaal („Kõrboja peremehest“ „Tõde ja õigus“ IV-ni) rakendab autor oma romaanide ehituses kunstlikku võtet juba päris järjekindlalt ja see on viljastanud A. H. T. loomingut. „Tõe ja õiguse“ viimaseist köiteist alates tõuseb kunstliku ehitusvõtte rakendus A. H. T-l eriti artistlikuks.

Ka seni viimane romaan „Ma armastasin sakslast“ (1935) tõestab seda.

Oletades, et autori loominguliseks lähtekohaks on olnud psühholoogiline probleem, on selle kandjaks peamiselt romaani naistegelane, sakslane Erika. Tema isoleeritud seisukord seltskonnas, tema arenematus armuasjus, tema autoriteetne vanaisa, tema rahvus, tema füüsiline normaalsus asetavad tema üsna huvitavasse psühholoogilisse seisundisse, kui ta saab lähemalt tuttavaks eestlasest korporandi Oskariga ja hakkab tekkima loomulik huvi teise sugupoole vastu, kuigi sellega on seotud ka vastastikust vaenu. Kõik oleks arenenud normaalselt, kui mitte Oskari juures mõiste „sakslane“ ei mängiks erilist ergutavat ja otsustavalt hetkil aukartuse põhjusel tõkestavat osa; ja teiseks, kui vanaisa ei võtaks Erikalt vaikimislubadust pargi-stseeni puhul (lk. 157 jj.), kusjuures väga olulisel määral räägib jälle kaasa kalkuleerimine, et Oskar on eestlane ja omab aukartust sakslase vastu. Pargi-stseenist alates muutub olukord psühholoogiliselt sügavaks.

Nii on nähtavasti kavatsuslik võte — panna armastuses vastamisi eestlane ja sakslane — toonud kaasa nähtuse, et hariilikust armastusromaanist on saanud eeskätt sügav psühholoogiline romaan. Ja veel rohkem: minu arust on see asjaolu nihutanud lõpuks pearaskuse karakteriseerimisele, s. o. eestlase hindami-

sele, ja on armastuskompleksist teinud rahvusekriitika, kuigi ehk autor eestlase kritiseerimiseks ei kavatsenud sõjakäiku ette võtta.

Tagasi minnes psühholoogilise kompleksi juurde, mis oletatavasti on seatud romaani tuumaks, peab alla kriipsutama salapärasuse arendamise võtet.

Oskar kirjutab oma pihtimust ajal, millal enamik sündmusi on seljataga ja tal võiks olla kogu kompleksist selgem ülevaade. Kuid ta ei kirjuta aruannet, vaid ainult depressiooniseisundis oleva siseelu tõukel, ta kirjutamine liigub juhuslike assotsiatsioonide teedel, ja nii jääb mõndagi ütlemata. Tähtsas pargistseenis on pilt väliselt üsna tagasihoidlik, kuid elavalt räägib kaasa tunne, et siin pole kõik öeldud. See muidugi tõstab põnevust, mille üllatav lahendus on alles lõpus Erika kirjas (252 jj.).

See põnevuse kruvimine on samaväärne kunstlik võte, nagu tutvusime salapärasustamisega eelmises teoses „Elu ja armastus“. Suurendades salapärasust ja puhtpsühholoogilist sügavust, vähendab see ometi armastusromaanu intensiivsust.

Tõeliste otsade peitmist võimaldab see, et tegu on raamjutustusega, kus autor väga selgesti toonitab, et ta kasutab võõrast pihtimuslikku käsikirja. See harilikult šablooniline kunstlik ehitusvõte on käesoleval juhul eriti aktiivne. Ta võimaldab Erika hingeelus ja kogu armastusloos salapärasete võrengkohtade kujunemise, võimaldab Oskaril südamest rääkida ning end paljastada ja võimaldab autoril efektselt isiklike seisukohti avaldada sissejuhatuses. Ja veel midagi: paljastades end Oskar ühtlasi arvustab end, aga et arvustamisprotsess on kogu aja akuutselt seotud rahvuse-probleemiga, siis Oskar ühtlasi arvustab eestlast üldse. Nagu tähendatud, tiivustab Oskarit armastusteele asuma huvi ja aukartus sakslase vastu; kui ta aga seisab otsustavate sündmuste ees, siis see aukartus muundub sisetõkestuseks, ja neiu poolt oodatud tegusid ei tule. See iseenesest psühholoogilisse armastuskompleksi kuuluv joon saab nüüd rohkem akuutseks rahvuse vaatekohast ja kujuneb eestlase kritiseerimise lähtekohaks.

Kolm leiutatud ehk kunstlikku ehitusvõtet — raamjutustus, osalt ka eestlase-sakslase vastusead armastuses ja psüühiliste olukordade varjamine kuni plahvatava lõpuni — etendavad selles romaanis väga olulist osa. On isegi küsimus, kas nad ei ole nihutanud autori sisulisi kavatsusi armastuspsühholoogialt rahvusekriitikale. Kui aga seda ei ole ja autor on eeskätt tahtnud ikkagi iseloomustada eestlast rahvuslasena, siis kunstlike võtete rakendus tõuseb veel kõrgemale aktiivsustastele.

Kogu eelnenud vaatluse tulemusi võiks lähemalt kontakti viia A. H. Tammsaare loomingu laadiga ja teha siit mõningaid iseloomustavaid järeldusi. Kuid see oleks teostatav üksikasjalisema ning laiema eritluse kaudu.

Kunstlik (ehk plaanisetud) võte pole piiratud ainult teatud võimalustega. Paistab, et selle teostamiseks on tühjendamatult teid, ja mida võimelisem autor, seda rohkem võimalusi. Artistliku nähtusena ta on autori arengu taseme üheks tunnuseks, kuigi mitte kõige olulisemaks. Ühtlasi võib juhtuda, et mingi plaanisetud ehitusvõte saab liiga aktiivseks ja nihutab esialgse loomingukavatsuse teisele pinnale.

Võrreldes eesti romaani vanemate kultuurrahvaste romaani-dega võiks öelda, et kunstliku ehitusvõtte rakendust on eesti romaanis kasutatud vähe, missugune asjaolu on kooskõlas üldtunnustatud väitega, et eesti romaan on veel vähe artistlik. Et aga artistlikkus romaanis mõnigi kord teostub sisemise värs-kuse, jõu ja rahvapärasuse arvel, siis ei tule eelmist arendada mingiks etteheiteks. Kunstlik ehitusvõte on kahe teraga mõök ja teda ei tule tarvitada väärtusena omaette või jälle üksnes vä-lise huvitavuse tõstmiseks sisemise elulisuse arvel. Osava sule all ta võib aga lisada teosele teretulnud elavust, reljeefsust ja monumentaalsust.

D. Paigi.

TÕSIELULISI TÜÜPE JA MOTIIVE A. H. TAMM- SAARE TEOSEIS.

1.

A. H. Tammsaare ei kuulu nende kirjanike hulka, kes oma teoste jaoks kauemat aega materjali koguvad ja ülestähendeid teevad. Temal kui spontaanselt looval kirjanikul valmib kõik nagu iseendast. Kui kirjandustoote ideestik ja tegelaskond on tema mõttekujutuses tarvilisel määral välja kujunenud ja kristalliseerunud, asub ta teose loomisele. Nagu kirjanik ise tõen-dab, kirjutavat ta suure hoo ja loomingulise pingega, kusjuures kujud muutuvat sedavõrd elavaks, et võiks mitu korda kiiremini kirjutada, kui sulg paberil libiseb.

Silmas pidades Tammsaare loometöö laadi tundub üsna loo-mulikuna see seik, et tema toodangus ei leidu sääraseid tüüpe ega motiive, mis oleksid sajabrotsendiliselt elust kopeeritud. Ka kõige tõsielulisem kuju ja juhtumus kannab kirjaniku omaenda transformatsiooni pitsertit.

Tammsaare varasemad külarealistlikud tööd, mis ilmusid käesoleva sajandi esimesel aastakümnel, sisaldavad tubli annuse tõsielulisi sugemeid. Tema külajutukese „Kuresaare vanad“ (1901) algkujud pärinevad Tammsaare-Põhja ja -Lõuna talu ühisest saunast. Selles väikeses saunahütiis elanud vana rätsep Mihkel Sikenberg oma naise Leenuga. Saunamees Sikenberg pole tahtnud tööd teha ja vedanud seanahka. Talvel maganud ta enamasti ahjul, kuna suvel käinud kalal ja kütimas, uskudes oma heasse õnne ¹⁾. Selle laisavõitu rätsepa ja tema käbeda naise eeskujul joonistas Tammsaare Kuresaare Matsi ja eide tüübid, fantaasia varal kujutades nende vastuolulist vahekorda. Polnud saunaonu Sikenbergi ja tema naise lahkumine siit maailmast sugugi nii tülisid lepitav ega samaaegne kui Kuresaare vanakeste oma. Saunamees Sikenbergi lesk abiellus koguni teiskordselt ja suri mitu aastat pärast oma esimese mehe surma ²⁾).

Oleskelles 1902. a. suvel Läänemaal Piirsalus oma metsaülemast õemehe juures kirjutas Tammsaare ühe nädala kestel naturalistliku jutustuse „Kaks paari ja üksainus“, alapealkirjaga „Kriipseldused Läänemaalt“, mille G Suits avaldas „Kiirte“ III-s andes (1902). Selle lühijutu olustiku kirjeldamisel on autor jälginud osaliselt Piirsalu ümbrust ja olusid. Teose pea-tegevuskoht, Laia ja Kaasi perekonna eluase, meenutab üldjoonis nn. Rantsalliku sulastemaja, mille ühel pool otsas elutsesid Mikkovid ja Kleemanid — Laiade ja Kaaside prototüübid. Rantsalliku viiepäeva-moonamehed veeretasi oma päevi õhtule mõisaorjuse ja omavahelise nääklemise tähe all niisama vaevaliselt kui „Kahe paari ja üheainsa“ tegelased, välja arvatud ainult Taidi-Laidi, keda ei leidunud nende hulgas. Laiade perekonna taoliselt oli lasterikas Mikkovite pere, kus oli viis last: Jüri, Juuli, Johannes, August ja Aleksander, kellest viimane sündis 1902. a. suvel, kirjaniku Piirsalus viibimise ajal. Riuhimulisel Kleemani Tiinal oli ainult üks laps — nelja-viie-aastane poeg Kustas. Perekondadevahelisi tülisid oli Rantsalliku sulastemajas võrdlemisi vähe, rohkem sõimeldi seal omaenda perekonnas. Iseäranis tülitseisid Kleemanid, kes teineteisega hästi ei sobinud, sest Tiina oli peretütar, tema teinepool aga vabadiku poeg. Kui mees ei suutnud enam Tiina laimu kuulda, öelnud ta pahaselt oma kuivetanud eidele: „Mis naine sa ka oled? Kaks kõverat konti ja põiekael!“ Tiina ise armastas nimetada niihästi omaenda meest kui ka Mikkovite lapsi „ninakaiks“. Muist motiivist, mis lähevad tagasi Piirsalu mõisa, olgu nimetatud: härgadega

1) Jüri Hanseni teateil.

2) Järva-Madise kirikuraamatute järgi.

künd, metsapõlemine ja perekondade südamlük jumalagajätt teineteisega lahkumishetkel³⁾).

A. 1903 ilmus „Postimehe“ joonealuses Tammsaare pikem novell „Vanad ja noored“, mille ta oli loonud Treffneri gümnaasiumi õpilasena mõne nädala kestel. Vanade ja noorte vastuolulise vahekorra kujutamiseks sai ta tõuke tegelikust elust, eriti tähele pannes naabertalu Kaarli pererahva vaenulist vahekorda. Selle teose toormaterjalist on laenatud tõsielust järgmised kandvamad motiivid: koduväi tallutulek, tülitsemised vanade ja noorte vahel, turbalõikajate ööbimine aidalakas, noorpaar talu juhtimas, tulikahju, kaks talve võõra talu rehetoas, noorperemees kopsuhaige, uluonn rehala müüride vahel, varane sügiskülm, uued taluhooned jm. Niisamuti vastavad jutustuse tähtsamad tegelased elavatele eeskujudele. Kadaka talu ägedaloomulise vanaperenaise ja ta nohiseva taadi prototüübiks on Kaarli talu vanapaar — Jüri Kask ja tema naine Leenu. Nende tütar Tiina omab ühiseid iseloomujooni Kaarli peretütrega Miinaga ja koduväi Kaarel Kakar — energilise ning edasipüüdliku Kaarel Liivaga, kes võeti väimeheks Kaarli tallu⁴⁾. Üldiselt leidub tõsielulisi motiive rohkem novelli esimeses osas, selle lõpposas aga pääseb domineerivale kohale mõttekujutuslik motiivistik.

Sessamas Kaarli talus elutses jutuvisandi „Tõsi jah!“ peategelase Teo Miku algkuju Juhan Ehrenberg, rahvasuus tuntud Kaarli-Tohtri nime all, kes oma flegmaatilisuses armastas teiste kõnelusi pealt kuulata ja lausepauside puhul omalt poolt kinnitavalt lisada bassihäälega: „Tõsi! Tõsi jah! Täitsa tõsi! Selge tõsi!“ Polnud Kaarli-Tohtril kui abielumehel säärast kurb-haledat armulugu nagu Teo Mikul, aga sikusarve oskas ta hästi puhuda, nii et tantsulood aina rökkasid. Kõrges vanaduses, jäänud leseks, naljatles ta mõnikord purjuspäi: „Ega ma üksikuks jää, ma võta naise koa ikka!“ Kaarli-Tohter, kelle sünn ulatus teoorjuse hakatusse (1826), oli teol käies lasknud Teo Miku taoliselt oma püksid tagant mitmekordseks ömmelda, et kupja kepp liiga ei teeks⁵⁾.

Tammsaare pikema jutustuse „Raha-auk“ (1907) ainekist pärineb jällegi Piirsalust, nagu vihjab selle eri raamatuna ilmunud jutu alapealkirigi „Pildid Läänemaalt“. Kirjanik on sealt laenanud teose kolm peateemat: rahakaevamise, usuhullustuse ja

3) Kaarel Mikkovi ja Marie Grosthal-Suuroru teateil.

4) Miina Liiva ja A. Rombergi teateil.

5) Miina Liiva ja August Hanseni teateil.

1905. a. maakehvistu revolutsioonilise liikumise. Teatakse kõnelda, et Piirsalus käinud Paisu vanaldane väikekohaomanik meelesegaduses suveöösiti Kallamäe rehe juures liivaaugus rahapada otsimas ja kaevamas. Tema eeskujul joonistas Tammsaare rahakaevaja Liivamäe Mardi tüübi. Usuhullustuse kujutamiseks pakkusid kirjanikule tänuväärset materjali Läänemaal laialdaselt levinud usulahud ⁶⁾. Ja 1905. a. sündmusi kirjeldas ta Piirsalu mässuliikumise ja sellele järgnenud madrustest koosneva karistussalga tegevuse alusel.

Kui eelnimetatud realistlikud jututooted on ligilähedalt seotud tõsieluliste tüüpide ja motiividega, siis neile järgnevad psühholoogilised novellid kajastavad vaid vihjamisi autori isiklike tähelepanekuid ja elamusi. Nii kirjutab Tammsaare üliõpilaspõlves psühholoogilisi novelle üliõpilaste hämaraist katusekambreist, kus kohtavad, armastavad ja lõpmatuseni targutavad peenendatud närvidega „noored hinged“. Oma muljete põhjal Kaukasuse mäestikust ja sanatooriumist loob ta hingestatud jutustuse „Varjundid“ (1917), laskudes selles inimhinge varjatumaiste urkaisse. Ent tõsielulisi elemente sisaldavad need psühholoogilised teosed üpris vähe.

Juba rohkem peitub tõsielust pärinevaid sugemeid Tammsaare psühholoogilises taluromaanis „Kõrboja peremees“ (1922), mille tegevuskoht vastab maastikult Koitjärve ümbrusele, kus kirjanik veetis metsaüksinduses oma haigusaaastad. Kõrboja järv tuletab meelde Paukjärve, mille kaldal praegu asetsevad Noorte Meeste Kristliku Ühingu suvimajakesed. Paukjärve kõrgel kaldal on teinud Koitjärve kohapealsed elanikud jaanituld. Ka pähkliapäha-motiiv läheb tagasi Koitjärvele, mille pähklimetsades korraldatud igal aastal traditsiooniline pähklikorjamise päha. Siis olnud „kõik kohad täis kisa ja kära, kõnet ja huilgamist, mängu ja naeru“. Tavaliselt lõpetatud pähkliapäha tantsumaga Paukjärve ääres ⁷⁾.

Kõrboja aga Katku talu ei tunta Koitjärvel, need on sündinud kirjaniku fantaasias. Samuti põhineb täiel määral Tammsaare mõttekujutusel Kõrboja Anna kuju. Katku Villu iseloomustamisel on tal osaliselt elavaks eeskujuks olnud kaklemis-himuline noormees Grasman Järva-Madise kiriku lähedusest. Joomarist külakaklejal Grasmanil olnud pikad ning tugevad käed ja ta tahtnud alati rusikatega vastast peksta. Kui ta riiukaaslane aga võtnud pussi, vihastanud Grasman ja sõnutsenud nagu Katku Villu hurjutavalt: „Kui mees oled, siis löö rusikaga,

⁶⁾ Marie Grosthal-Suuroru teateil.

⁷⁾ Jüri Hanseni teateil.

ära tule pussiga jändama, see ajab südame täis“⁸⁾. Selle iseloomujoonega piirdubki vaistuinimese Katku Villu hingesugulus oma prototüübiga.

2.

A. H. Tammsaare suurromaani „Tõde ja õigus“ I—V (1926—1933) võib pidada teatud määral autobiograafiliseks teoseks. Kirjanik pole ses monumentaalses kirjandustootes küll otseselt kujutanud omaenda isikut ega elulugu, aga ta on selle loomisel kasutanud isiklikke elamusi ja tähelepanekuid rohkem kui üheski teises teoses. Tarvitades Baudelaire'i sõnu, võib sedastada, et „Tõde ja õiguses“ on kunstilisse vormi valatud „iga tühisem lapsesõlve mure, iga väiksempi rõõm“.

Teatavasti rulluvad „Tõde ja õiguse“ põhisündmused lahti soodetagusel Vargamäel, või teiste sõnadega väljendades — kirjaniku omaenda sünnikohas, Tammsaare väljamäel, Albu vallas⁹⁾. Siin rühmas päevast päeva tööd teha tema isa Peeter Hansen, Eespere Andrese elav eeskuju, kes oma noore naisega oli Viljandimaalt Järvamaale sisse rännanud. Iseteadvale viljandimaalasele oli see hingeliselt valusaks hoobiks — lahkuda majanduslikel põhjustel jõukast maakohast ja asuda Järvamaa kõrvenurka kivikärkasele väljamäele. See kibedustunne ajendaski Peeter Hanseni varjatud meelehärmi ja kurjusevimma, mis vahetevahel esile puhkesid ja selle tööka ning õiglase mehe nagu rõöpmeist välja löid. Nii võib ta hingelist murrangut aimamisi seletada, lähemalt aga on seda raske tagantjärele mõistatada¹⁰⁾.

Oma kodukohast Vastemõisast olid jäänud kirjaniku isale kaunid mälestused. Olles heas tujus laulnud ta südamekeeli üht hale-armast laulukest, mida ta oli kuulnud Vastemõisa mõisas ühelt mustlastüdrukult, kes leierkasti saatel seal tantsinud ja laulnud¹¹⁾. See laul, millest toome kaks esimest salmi, oli hästi tuntud ka Eespere Andresele, kes laulis seda vaikselt ning peene kurguhäälega.

Kord istus jõe kalda peal
Üks vaene tütarlaps
Ja tema hale nutuheel
See kostis kaugel teps.

Üks võõras mees sealt mööda läks,
See kuulis nutuhealt.
„Miks nutad sa, oh tütarlaps?“
Nii küsis võõras mees...¹²⁾

8) A. H. Tammsaare ja August Hanseni teateil.

9) Vt. ka K. Mihkla, Võitlus Vargamäe ja Tammsaare taludes. „Eesti Kirjandus“ 1936, lk. 489 jj.

10) A. H. Tammsaare teateil.

11) Marie Grosthal-Suuroru teateil.

12) A. H. Tammsaare teateil.

„Tões ja õiguses“ kordub sageli motiiv, kuidas Andres otsib endale tuge ja usukinnitust pühakirja lugemisest niihästi mure-tundidel kui ka pühade hardail hetkil. Seesama palvusmeeleolu on valitsenud ka Tammsaare-Põhja talus suurtel pühadel ja nende eelpäevil. Loomad toimetatud, kogunenud terve pere tagakambrisse, kus lauldud ja isa Hansen pidanud palvet. Vanaaasta-õhtu veedetud Tammsaare-Põhja talus nii suures harduses, et tundunud, nagu oleks õhkki täitunud pühadusega ¹³).

Peeter Hansen, kes oli vaga inimene, muutus oma vagaduses Mäe Andrese taoliselt kurjaks. Teame, kuidas Eespere pere-mees tümitas vaeseomaks Pearu koera, kes oli kallil jõululau-päeva õhtul tulnud vorstihaisu peale nende tuppa. Isa Hansen ei tulnud toime küll säärase metsiku peksuga, aga ta olnud sisemi-selt väga haavunud, kui lapsed tõrkunud täitmast perekonna pietistlikke traditsioone. Kord ülestõusmispüha hommikul saatnud isa kõik neli poega pühaderoojadega koormatud laua äärest ära, et nad ei lugenud söögipalvet. Vähe veel sellest — poisid pidanud kogu pühade aja nälgima, sest isa polevat luba-nud neile toidupoolist anda, ehkki seda olnud külluses ¹⁴).

Ärgu arvatagu, nagu võis isa Hansen ainult karm olla oma lastele; ei mitte sugugi, iga laps olnud talle silmaterakesena südamekallis, kelle maailmatulekut ta tähistanud suurejooneliste varrudega, ja kui mõni neist surmale suikunud, olnud ta lohuta-matu, pisarad aiva sirisenud silmist ¹⁵).

Kuivõrd tähtsustati ristseid Tammsaare-Põhja talus, alias Mäel, see selgub romaanistki. Hansen kui vana õllemeister oskas hea kange õlle teha, mis nii sõpru kui vihamehi kokku meelitas. Ühel säärasel tujuküllasel ristsepeol läinud üleaedne Jakob Sikenberg samuti kui ta kirjanduslik järelkuju Pearu peolauas kohaliku rätsepaga tülli, kiskunud endal püksid jalast ja visa-nud rätsepale pähe, nii et sääreotsad sülditaldrikusse kuk-kunud ¹⁶).

Peeter Hansen oli tuntud innustunud loodussõbrana. Oma üürikesed vabad hetked pühendas ta rohuaia asutamisele ja kor-rashoiule. Teda haaras nagu Mäe Andrestki seletamatu rõõm, kui õuna- ja ploompipuud valendasid kevadeti õitest ¹⁷). Roosa- kasvalged õunapuudõied võisid talle näida nooruse sümbolina, mispärast ta vanaduspäevil nende puhkemist kärsitusega ootas.

13) Marie Grosthal-Suuroru teateil.

14) A. H. Tammsaare teateil.

15) Marie Grosthal-Suuroru teateil.

16) August Sikenbergi teateil.

17) August Hanseni ja Marie Grosthal-Suuroru teateil.

Sel motiivil on Tammsaare loonud kunstikauni õunapuuõie-loo „Tõe ja õiguse“ viimases osas.

Peenetundelise ja õrnaloomulise Eespere perenaise, „heleda jaalega“ Krööda elavaks eeskujuks on kirjaniku ema Ann, sünd. Bakhoff, kes pärines samuti Vastemõisa vallast, aga selle metsarikkamast kolgast, keset suurt laant, mis õhtuti vastu helises. Oma lastele oli ta kaasavarana kodust ühes toonud rikkaliku laulurepertuaari, mida ta vokivõrina saatel neile ette laulis, kinnitades iga laulurea lõppu arusaamatu refrääni „sink sale proo“, nagu romaanski mainitakse. Sellest suure tamme laulust on tänini talletunud järgmised värsid.

Läksin aga metsa kõndimaie,
Mis ma leidsin metsateelta?
Leidsin tamme nuttemasta.
„Miks sina nutad, tammekene?“
„Mind on siia üksi jäetud,
Siia tormi, tuule kätte.“
„Ära sina nuta, tammekene!
Mul on kodus seitse venda,
Igal vennal seitse kirvest,
Tulevad tamme raidumaie.
Juurikast teen joogikannu,
Oksadest teen hoostetalli,
Lehtedest teen lehmalauda,
Ladvast teen veel laevamasti.“¹⁸⁾

Tammsaare-Põhja talu perenaise kõlarikas lauluhääl meeldinud tema enda lastele, aga veel rohkem üleaedsele Sikenbergile, kes iga parajat juhtu kasutanud selleks, et temale kui vilaja kehaga ja „heleda jaalega veart-eidele“ läheneda ja meelissõnu öelda¹⁹⁾.

Ka Andrese teise naise Mari kirjeldamisel on kirjanik kaudselt silmas pidanud oma ema. Eks saatnud Anton Hansenit kooliteele parimate südamesoovidega ja hoolitsenud tema söögi-poolise, riiete ja jalatsite eest ikka muretsev emake, nagu seda tegi Marigi, kui Indrek suurkoolis käis. Samuti meenutab Mari piinarikas haigus elu lõpul Tammsaare-Põhja talu perenaise kauast põdemist luumurde tagajärjel²⁰⁾.

Kes ei tunneks kiuslikku vembumeest Pearut ehk tema tõsi-elulist teisikut Jakob Sikenbergi? — Seal ta istub Järva-Madise kõrtsis, muistses saksatoas õllelaua taga — „kehalt kõhnavõitu, mitte pikk, ... harv habe lõua otsas, silmad krissis“. Ta astub vahetevahel üldisse kõrtsituppa, ostab kõrtsilistele omaenda

18) Marie Grosthal-Suuroru teateil.

19) August Sikenbergi ja August Hanseni teateil.

20) August Hanseni teateil.

raha eest õlut ja paneb kümnerublase paberrahaga piibule tuld, läheb siis tagasi saksakambrisse, tuleb aga varsti jälle nähtavale, nüüd juba vestiväel ja kapukais, asetab kõrtsi kivisele põrandale tuliuued katariinad ritta ja käib pimesi nende peal. See hoop- leja rahamees pole keegi muu kui Tammsaare-Lõuna talu omanik Jakob Sikenberg ehk Tagapere Pearu, kes oli tulnud Sikemäe ehk Tuhalepa huntide juurest Vargamäe inimeste sekka ²¹⁾).

Harilikult läinud Sikenberg nagu Pearugi reedel kõrtsi ja tulnud sealt alles teisipäeval tagasi, kihutades seejuures kodu- väravad maha, kui need juhtunud kinni olema. Vihahoos peks- nud ta perekonna toast välja ja heitnud ise ukse alla magama, et keegi sisse ei pääseks ²²⁾). Kaevurakkeil ta pükse polevat siiski maha ajanud, nagu romaanis kirjeldatakse. Tösieluline Siken- berg leidnud selleks parema paiga, nimelt Tallinna Krediitkassa operatsioonisaali, kus ta lasknud rahakoti otsimisel püksid alla kukkuda, et härrastele paljaid reisi näidata. Nagu enda vabanduseks sõnanud Sikenberg: „Ei tea, kus mu rahakott on jäänd! Panin teise särgi ja pükste vahele, aga nüüd on kadund!“ Krediitkassa esikus andnud ta tubli jootraha ukse- hoidjale, kes tal lambanahkse kasuka korralikult maha võtnud ja selga upitanud ²³⁾).

Hoolimata kirjaoskamatusest oli Sikenberg nutikas ja tark mees. Ega ta muidu poleks suutnud krutskeid välja mõelda ning „nuabrimeest“ kavalalt kiusata. Piiriaia püstitanud ta tavaliselt omaenda maasse, jättes kitsa põllusiilu kaitseta. Kui üleaedse loomad tulid sinna sööma, siis andis ta asja kohtule lahendada. Seda ei võinud Hansen taluda, kättemaksuks ajas ta Pearu hobuse ühes vankris magama jäänud purjus peremehega omaenda rukkisse ja kaebas üleaedse rukki sasimise pärast koh- tusse, nõudes endale kahjutasu ²⁴⁾). Romaani järgi vabandas Pearu oma fiktiivset süütegu sellega, et „ta olnud purjus, ho- bune läinud omapead, tema enda raskesti magades“.

Oma tasaseloomulist naist nimetas Sikenberg nagu Pearugi joobnuna „lambasihvriks“. Sikenberg oli poissmehena teeninud Albu mõisas lammaste ülemkupja ametis, mispärast mõisahär- rased kutsunud teda „lambašäferiks“, teomehed aga lihtsalt „lambasihvriks“. Seda omaenda nimetust tarvitas ta heas tujus komplimendina oma naise kohta, et ta poolehoidu võita. Kodutalus püüdis Sikenberg üldse etendada isevalitsejaliku

21) A. Rombergi ja August Hanseni teateil.

22) August Sikenbergi teateil.

23) A. Rombergi teateil.

24) August Sikenbergi teateil.

peremehe osa, juhtides talu majapidamist oma „rehnutipidamise“ alusel, arvestamata jättes naise ja laste soovid. Ta oli kodus hoopis teine inimene — tõsine ja asjalik, nii et ta arvasi respekti 25).

Pearu kõrtsikaaslase Kassiaru Jaska taga peitub tema tõseluline prototüüp — Otsa suurtalu omanik Mihkel Blockmann, kes hobustega hangeldas, mõisale härgi ostis ja päevade kaupa Järva-Madise kõrtsis viibis. Nagu Kassiaru Jaska, nii tulnud ka hobuseparisnik Blockmann mõnikord saksakambrist üldisse kõrtsituppa palja jalu, uhiuued katariinad varvaste vahel ja sõrmede vahed väiksemate rahadega täis topitud 26).

Gustav Puks, romaanis nimetatud Taariks, oli sealse kõrvenurga külarätsep — „suur laulja, isamaalane, kõrgete mõtete ja aadetega idealist“, aga oma tööalal saamatu mehike, kelle valmistatud riided hästi ei sobinud. Rätsep Taari taoliselt kogus ta raha, et seda ohverdada isamaa altaril 27).

Hundipalu Tiidu, „kõrvenurga valgustatuma pea“ kujutas Tammsaare oma ristiisa, Sinisalu kohaomaniku Hans Grosthalil eeskujul. Nagu arukas Hundipalu Tiit, nii olnud ka H. Grosthal C. R. Jakobsoni käremeelsete vaadete tuline pooldaja. Kui Sinisallu levinud teade „Sakala“ ilmumisest, käinud ta seda rõõmusõnumit kõigile teatamas, sõnutsedes põksuvi südami: „Meie rahvas võib nüüd alles hakata elama. Vaata, varsti tuleb „Sakala“ välja Carl Robert Jakobsoni juhatusel.“ „Sakalat“ käidud ratsahobusega toomas, loetud lehte üheskoos ja pärast aruteldud loetu põhjal eestlaste ühisetevõtteist. Tulisel isamaalasel Grosthalil olnud kogu eesti rahvuslik liikumine südameasjaks. Vaimustusega kõnelnud ta Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest ja kogunud raha Eesti Aleksandri-kooli heaks. Kui ta „Sakalast“ lugenud mingist eestlaste võidust, siis olnud ta sisemiselt nii liigutatud, et pisarad tulnud silmi ja veerenud ta halli habemesse 28). Hans Grosthal pärines nagu kirjaniku isagi Viljandimaalt.

Eelesitatud ongi Vargamäe silmapaistvamad tegelased, „Tõe ja õiguse“ nn. tugisambad, kelle loomisel on Tammsaare nõjatunud kas suuremal või vähemal määral oma kodukohas nähtud elavatele eeskujudele. Muud Vargamäe tüübid on kas mõttekujutuslikud või kujundatud mitme isiku alusel.

25) A. Rombergi teateil.

26) Jaan Kaeli ja Anna Rombergi teateil.

27) Pr. Puksi teateil.

28) Jaan Kaeli teateil.

Romaanisarja „Tõde ja õigus“ keskne kuju Indrek Paas erineb Vargamäe talurahvast selle poolest, et ta ärpleb rohkem vaimuga kui kehaga ning püüab oma tõde ja õigust taotella väljaspool kõrvenurga piire. Tema isikus on nähtud kirjaniku omaenda teisikut, ehkki Tammsaare iseloom ja elukäik ei kattu Indreku omaga. Tõeliselt võib märgata mõningaid üldjoonelisi ühtelangevaid seiku ainult nende lapsepõlves ja kooliaastail.

Anton Hansen olnud karjapoisina niisama hellaloomuline, unistav ja lindudele kaastundlik kui Eespere Indrek. Samuti lugenud ta nagu Indreki külakoolis käies rahva- ja noorsooraamatuid kolumatsist, kuradi kolmest kuldjuuksekarvast, vaggast Jenovevast ja vürst Apolloniusest.

Mõlemad noorukid armastavad üksinda olla ja raamatuisse kiinduda. Neile annab kooliteele õnnistuse kaasa üks ja seesama ristiisa²⁹⁾. Ka kummagi nn. „suurkooli“-aastad veerevad peaaegu sarnaseis tingimustes ja oludes. Koguni 1905. a. sündmustesse suhtuvad mõlemad ajakirjanikust vaimukaaslased skeptiliselt.

Nagu Hugo Treffneri eragümnaasiumi endised kasvandikud tõendavad, meenutab Tammsaare loodud omapärane Mauruse kuju mitmeti koolidirektor Hugo Treffnerit, kes võtnud koolipoisse oma esmajärgulisse õppeasutisse vastu samalaadiliselt, nagu toimis Maurus Indreku kooliastumisel. Hugo Treffner õhutanud oma eesti soost kasvandikes rahvuslustunnet, neile nelja silma all kinnitades: „Ära sa seda unusta, et oled eestlane!“ Niisamuti toimib oma suurkoolis ka Maurus, rõhutades eesti noormeestele kohustavalt: „Eestlased peavad kokku hoidma, sest neid on vähe“³⁰⁾.

Ka mitmed õpetajate tüübid „Tõe ja õiguse“ II-s osas vastavad osaliselt tõsielus nähtud eeskujudele. Venelasest õpetaja Slopaševi kuju joonistas Tammsaare Vassili Znamenski järgi, kellega armastati nalja teha. „See härra oli suur Vene šovinist, ja kui ta rääkima hakkas Venemaast, tema suuruselt ja tsaaridest, siis sattus ta ise vasikavaimustusse, nii et pisarad tal mööda palgeid alla veeresid“³¹⁾.

Poolakas Voitinski algkujuks on vana õpetaja Tširvinski, kes andis Treffneri gümnaasiumis järeleaitamistunde. „Ta dežureeris klassis või istus võõraste vastuvõtmise toas laua ühel

29) August Hanseni ja A. H. Tammsaare teateil.

30) A. H. Tammsaare ja Jaan Kaeli teateil.

31) H. Tomp, H. Treffneri gümnaasiumi juubelialbum, lk. 279.

otsal, teisel otsal harilikult Hansen-Tammsaare... Nii mõnigi õpilane ei unustanud aitajale ka paberrossiraha andmast. Kui aga Tširvinski selle raha kätte sai, pistis ta palitu selga ja ütles, et ta peab minema vähe välja jalutama. Möödus vahest paarkümmend minutit; siis tuli mõni naisterahvas ja ütles, et tuldagu ja koristatagu rentslist oma õpetaja ära. Vanake võttis pisut napsi, mida aga pea kuigi palju ei suutnud kanda³²⁾. Romaani järgi sureb Voitinski — haletsemisväärne inimlik viletsus — viimase klassi kevadisel lõpu-peol sel üleval hetkel, kui tahetakse juua tema terviseks. Tema elav eeskuju Tširvinski suri niisama ootamatult, aga palju tavalisemalt. Lihavõttepühade ajal oli ta oma sõbra Znamenski juures napsitamas. „Tširvinski tundis väsimust, heitis Znamenski voodisse, kuna Znamenski hakkas õpilaste vihikuid parandama. Selle töö kestel kuuleb Znamenski, et voodislamaja hingamine muutub ikka aeglasemaks, ja jäigi viimaks hingamine seisma. Suure nutuga ruttab Znamenski kurba teadet pansioni viima“³³⁾.

„Tõe ja õiguse“ III-s, IV-s ja V-s osas esinevad domineerival kohal mõttekujutuslikud ja mitme isiku järgi kombineeritud tegelased. Tõsielulisi jooni võib tähele panna vaid mõne üksiku tüübi karakteristikas.

1905. a. mässuliikumise tegelastest vastab alati revolvrilt kandev põrandaalune revolutsionäär Aleksander Keskülale. Kirjastaja Viljasoo aga meenutab teatud määral kirjastus „Mõtte“ omanikku J. Lilienbachi, kes käis nende töödega, mis jäid kinni tsensori kitsas väravas, korduvalt tsensor Truusmanni tülitamas, et kuidagi trükiluba välja pressida³⁴⁾. Kirjastaja Lilienbach oli säärane ideeline revolutsionäär, kes ei tahtnud enne surra, kui ta on vabadust näinud. Naistegelasel Kristil, kes igatses Ameerikasse välja rännata, on mõningaid kokkupuutepunkte Tammsaare tookordse korteriperemehe Mühlbergi tütreaga, kel siiski õnnestus matk Ameerikasse, kus ta hiljem suri.

„Tõe ja õiguse“ kahe viimase osa põhitegevustik on asetatud küll tõsielulistesse raamidesse, aga sündmustiku ajalise läheduse tõttu on tulnud kirjanikul paratamatult vältida niihästi tõsielust pärinevaid tüüpe kui ka motiive.

*

Eespool põgusalt vaadeldud tüübid ja motiivid osutavad, kui võrd ligilähedases seoses seisavad Tammsaare teosed meie tegelaskonnaga ja elu-oluga lähemast minevikust. Et tõsieluline

32) J. V. Veski, H. Treffneri gümn. juubelialbum, lk. 172.

33) J. V. Veski, H. Treffneri gümn. juubelialbum, lk. 172.

34) A. H. Tammsaare teateil.

teemastik etendab säärast tähelepandavat osa tema loomingus, võime veenduda Tammsaare toodangu ehtsuses ja eestipärasuses. Kahtlustused Tammsaare võõrmõjudest, nagu esitas A. Kivikas „Kõrboja peremehe“ ilmunisel³⁵⁾, peaksid kui alusetud ära jääma.

On endastmõistetav, et kirjandustoote kunstiväärtus ei sõltu sugugi sellest, kui võrd tõsieluline on vastav tegelane või motiiv, vaid et see oleneb ainuüksi teose kunstilisest väljatöötusest. Sel puhul võime tänulikud olla juubilarile — A. H. Tammsaarele, kes tavalisi elujuhtumeid ja tegelasi on suutnud kujutada sellise kunstiosavuse ja meisterlikkusega, et nad on muutunud meie väärtkirjanduse elavaks põhivaraks.

K. Mihkla.

ÕPETATUD EESTI SELTSI 100 AASTA JUUBELI PUHUL.

On harukordne see sündmus, kus organisatsioon jõuab oma 100 aasta juubelinii. Veel suurem sündmus on aga käesolev, sest tegemist on eestinimelise ja eesti kultuuri teenistuses oleva organisatsiooniga, mis on lähedalt seotud meie minevikuga. Õpetatud Eesti Seltsi pidupäevad peaksid seetõttu olema käesoleval silmapilgul meie kõigi tähelepanu keskuseks. Asutatud veel tol ajal, kus algava eesti omakultuuri alal astuti esimesi argseid samme, on Õpetatud Eesti Selts 100 aastat eesti rahvusliku teaduse edendamiseks seotud olnud, viljeldes seda kord enam, kord vähem. Sel puhul on huvitav ära märkida, et seltsi taotlused ja huvisuunitlused tema olemasolu esimesil ja sajale lähenevail aastail ideoloogiliselt kokku langevad. Teinud vahepeal mitmesuguseid kõrvalsõite oma harrastustes, on selts jõudnud Eesti iseseisvuse ajal oma päriselementi, milles ta algas tegevust 100 aastat tagasi. Need 19 meest, kes seltsile a. 1838 aluse panid, olid estofiilidena ja eesti rahva sõpradena tõsised aate- ja teadusmehed, olgugi et hiljem omaaegne esimees C. Schirren nimetas neid seltsi 25 aasta juubeliaktusel naiivseteks idealistideks ja aja suunda, mis neid kandis, samuti naiivseks. Kuid meid ei sega sugugi tänapäev selle „uue suuna“ mehe erapoolik otsus neid „naiivseid idealiste“ väga kõrgelt hindamast, mehi, kelle seast paistab esialgu ainukese eestlasena eriti silma oma vaimse eelvuse ja humaanse meelsusega säärane suur-

³⁵⁾ A. Kivikas, A. H. Tammsaare „Kõrboja peremees“. „Looming“ 1923, lk. 72—74.

kuju, nagu oli seda Fr. R. Faehlmann ja veidi hiljem teisenä Fr. R. Kreutzwald.

Mis oli siis Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgiks ja ülesandeks tema esimesel tegevusperioodil? Sellele küsimusele vastab kõige selgemini seltsi põhikirja esimene §: „Keiserliku Tartu Ülikooli juures asuva Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgiks on edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjan-dusest kui ka eestlaste asustatud maast.“ Seda oma eesmärki hakkas selts taotlema kohe esimesest silmapilgust peale ja teos-tama sellekohaseid ülesandeid ning tegi seda ligikaudu esimesed 25 aastat tõsise innu ja huviga, mida märgitsevad kõigepealt töö-tulemused uurimuste, ettekannete ja publikatsioonide näol. Eesti rahva muinasaeg, ajalooline minevik, keel, rahvaluule ja kirjandus olid need peaalad, millel tegevust arendati, samuti ka rahvahariduse edendamine. Nende mitmekülgsete harrastuste kohaselt on seltsi esimesed väljaandedki mitmekülgsed ja huvi-tavad. Suurimaks saavutuseks on seltsil tol esimesel perioodil kahtlemata eesti rahva eepose „Kalevipoja“ koostamise mõtte algatamine ja teose trükkis avaldamine Fr. R. Kreutzwaldi tööna seltsi toimetiste 4. ja 5. köites a. 1857—1861, samuti ka eestikeel-sete kalendrite väljaandmine.

Antud suunas töötas selts ligikaudu 25 aastat, nagu juba tähendatud. Siis aga hakkasid selles 60. aastate algul uued tuu-led puhuma. Seltsi seniste tegelaste — estofiilide — põlv kadus tegevuslavalt ja asemele astusid uued mehed, kes enam eri-list huvi ei tundnud meie rahva ega ta kultuuri vastu. Nende uute meeste taotluseks oli eestlaste suunamine saksa kultuuri ringi ja seltsi juhtimine vastavas vaimus. Selles mõttes uuendati seltsi põhikirigi C. Schirreni presidendiks olles a. 1863, lisades esimesele §-le juurde, et seltsi eesmärgiks on rahva intellektu-aalse ja moraalse hariduse tõstmine. Mis selle hariduse tõstmise all tol korral mõeldi, selgub C. Schirreni pidukõnест seltsi pidu-likul koosolekul a. 1863, kus ta ütleb, et nüüdsest peale tulevat saksa keele õppimist eestlaste seas senisest suuremal määral edendada, milleks olevat vaja välja anda saksakeelne lugemis-raamat ja saksa keele grammatika eestlaste jaoks. Oli ilmne, et seega taheti Õpetatud Eesti Seltsi muuta saksastamise koldeks. Õnneks ei teostunud see loodetud määral, küll aga kadus seltsist senine estofiilne orientatsioon. Eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule uurimine jäi nüüd hoopis tagaplaanile, selle asemel aga hakati senisest palju rohkemal määral tegelema meie maa mui-nasaja ja ajalooga saksa orientatsioonist lähtudes.

See saksa orientatsioon pehmenes üsna tunduvalt hiljem, kui

seltsi presidendiks sai L. Meyer a. 1869, missuguses ametis ta oli kuni 1898. aastani. Temagi ajal olid küll seltsi peamiseks huviharrastuseks ajalugu, arheoloogia ja lisaks veel võrdlev keeleteadus, aga nende kõrval harrastati üsna innukalt ka eesti keele ja kirjanduse uurimist, nagu näeme seltsi väljaannetest. Kallakut jälle rohkem eestisisulise teaduse poole tähistab seegi asjaolu, et seltsi tegevusse tõmmatakse eestigi teadlasi suuremal arvul kaasa, kelle seas olid säärased nimed nagu J. Hurt, M. Veske, V. Reiman, M. Lipp, O. Kallas jt. Nii oli Õpetatud Eesti Seltsi tegevus 50 aasta juubeli puhul 1888. a. hoopis rohkem eestimeelselt häälestatud kui 25 aastat varem.

Kui aga L. Meyer lahkus, algas seltsis peagi jälle huvi kahanemine eesti kultuuri ja teaduse vastu. Eriti on seda tunda praeguse sajandi esimesel kümnendil, kus eestlased omalt pooltki külmenevad seltsi vastu, kujundades endile ise uued kultuurilised organisatsioonid ja keskused, nagu olid seda Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Rahva Muuseum, „Vanemuine“ jt. Nii näeme, et oma 75 a. juubeli puhul a. 1913, millal seltsi presidendiks on tuntud saksluse ideoloog advokaat Adalbert Volck, arendab Õpetatud Eesti Selts oma tegevust täiesti saksa teaduse ja kultuuri vaimus. See selgub üsna ilmselt presidendi pidukõnест, kus ta räägib teelahkkest, millele selts olevat jõudnud, ja ka liginevast katastroofist, mida teravad kõrvad võivat juba kuulda. Mis ta selle katastroofi all mõtles, võime arvata.

See katastroof tuli aga varemini ja teisiti, kui vahest keegi oskas aimata, tuli Maailmasõja ja revolutsioonide näol, mis töid Eestilegi iseseisvuse ja määrasid ka Õpetatud Eesti Seltsile tema õiged ülesanded, nagu need olid fikseeritud selle esimeses põhikirjas. Seltsi juhtimine läks aja jooksul eesti teadlaste kätte, nii et alates 1930. a. on selle juhtijaks erandita ainult eestlased. Seega on Õpetatud Eesti Selts tänapäeval puhtal kujul eesti organisatsioon ja eesti teaduse edendamise teenistuses. Kõige viimaseks suuremaks muudatuseks seltsi tegevuses on järjekordne põhikirja muutmine 1937. a., mille järgi saavad seltsi tegevliikmeiks olla ainult teaduse alal teotsevad isikud.

Kuigi Õpetatud Eesti Selts 100 aasta jooksul on peaaesjalikult sakslaste juhtida olnud, selles valitsenud enamasti saksa kultuuri orientatsioon ja saksa keel ning puhunud tihti koguni eestivaenulised tuuled, on seltsil kõigest hoolimata küllaltki suured teened eesti ja kodumaiste teaduste viljelemise alal. Seda tähistavad kõigepealt seltsi väljaanded, nagu on seda „Toimetused“, millest seni on ilmunud 29 köidet ajavahemikul 1840—1938, aastaraamatud alates 1861. a., eritoimetised, kirjad, kalendrid jne.

Edasi on seltsi tegevuse tähistajaks tema raamatukogu, mis sisaldab ligikaudu 25 000 eks., kus hulgas eriti tähelepanu väärib vanema *Estica* osa, eesti keele sõnavara kogu, muinasteaduslike leidude kogu, etnograafiliste ja kultuurilooliste esemete kogud, mündikogu, eesti kultuurilooliste käsikirjade, plaanide, kaartide, piltide jne. kogud. See moodustab kokku suure tähtsusega kultuurilise põhivara.

Kõike kokku võttes on Eesti Kirjanduse Seltsilgi kui nooremal Eesti kultuurilisel organisatsioonil palju põhjust Õpetatud Eesti Seltsi pidupäeva kaasa pühitseda ja soovida, et selts tulevikus ükskõik missuguseis oludes eesti teadust viljeleks.

J. Roos.

ÕPETATUD EESTI SELTSI EELAJALOOST JA ASUTAMISEST.

30. jaanuaril k. a. võib meie vanim ja keskseim teaduslik organisatsioon, Õpetatud Eesti Selts, pühitseda oma sajandat aastapäeva. Selle meie oludes küllaltki harukordse tähtpäeva puhul ei ole vist ülearune heita pilku tema varasemale minevikule ja meenutada tema saamislugu. Et aga meie väheuuritud kultuuriajaloo ka mitmesugustel kultuurilistel organisatsioonidel, eriti neil, mis on asutatud meie rahva keele, kirjanduse, ajaloo jt. alade uurimiseks, on olnud ja on üsna silmapaistev seisukoht kogu meie kultuurilise elu ja arengu kujundamises, seda ei ole vist tarvis siinkohal enam lähemalt selgitada. Käesoleval korral on tagasivaatamine vist seda enam põhjendatud, et seda küsimust seni kas üldse mitte või ainult väga möödaminnes on puudutatud. Ometi pole ka eelolevate ridade ülesandeks pakuda mingit kõigekülgset ja üksikasjadesse tungivat ning süvendatud tagasivaadet, vaid seekord tuleks leppida ainult mõningate olulisemate põhijoonte kokkuvõtliku käsitlusega.

1.

Suure valgustussajandi murranguliste ja revolteerivate mõtetsuundade sissetung Baltimaile algas teatavasti juba XVIII sajandi teisel poolel. Jätkub ainult Torma pastori J. G. Eiseni A. W. Hupeli ja G. Merkeli mainimisest, et selle ajajärgu ilmet meelde tuletada. Muidugi ka Aleksander I valitsusaja esimene suurte reformide aastakümme ja Tartu ülikooli uuestiavamine (1802) andsid tõuget siinse uinuva provintsi poliitilise ja kultuurilise elu virgumisele ja elavamaks muutumisele. Nende n. ö. lokaalset laadi tegurite kõrval tuleks aga esile tõsta veel üht

asjaolu, mida seni vahest küllaldaselt ei ole arvestatud, nimelt Lääne-Euroopa kultuurimõjude otsest kandumist meie maale.

Enne Tartu ülikooli uuestiavamist oli Baltimaade noormeestel võimalik kõrgemat haridust omandada ainult Lääne-Euroopa ülikoolides, mis teatavasti olid valgustusaegse uushumanismi ja ratsionalismi viljelusääsideks. Samuti nagu näit. mõnikümme aastat varem pietism eriti Halle ülikoolis õppinud noorte teoloogide kaudu meile kandus, nõnda oli ka valgustusaegne Halle õpihimuliste balti noormeeste poolt eriliselt eelistatud stuudiumikohaks. Võõrsilt koju tagasi jõudes toodi muidugi kaasa ka seal omandatud uued tõekspidamised, mida kodumaal teenistuskohdadele asudes ühel või teisel viisil katsuti ka tegelikku ellu rakendada. Eriti on see maksev siit pärit haritlaste (pastorite, arstide, õpetajate) perekondadest võrsunud noorukite kohta, kuna valitseva seisuse, maaomanikkudest päris-härrade võsud, mõningaid erandeid arvestamata, olid kohalikku-dest paadunud oludest ja kodusest meelelaadist seevõrd läbi imbnud, et neid uued, tolle aja kohta mässulised reformi-ideed vaevu suutsid nakatada.

Eelmistega võrreldes võib-olla veelgi märgatavamaid jälgi on jätnud meie kultuurilisse arengusse see suur kõrgema haridusega „literaatide“ laine, mis eriti XVIII sajandi lõpukümneil ja XIX sajandi algul kas uusi töömaid ja teenistuskohhti otsides või ka lihtsast reisilustist ning seiklushimust aetult kogu Ida-Euroopa, eriti aga Baltimaa üle ujutas. Need literaadihakatised põlvnesid uuest, sotsiaalse ja poliitilise võimu poole rühkivast kolmandast seisusest, samast seisusest, kes Prantsusmaal vabaduse, venduse ja võrdsuse lipu all oli esimese tuleristimise ja võidugi saanud. Kasvanud siinseist erinevais oludes ja tulnud suures ühiskondlikus murrangus käärivast Läänest, leidsid need uustulnukad esimese peatuskoha siinseis balti-saksa aadliperekondades koduõpetajatena. Aegamööda oludega kohanedes valgusid nad sealt kas kroonu- ja linnakoolide õpetajaiks või õige sagedasti ka vabanevaile pastorikohtadele, sest oma intelligentsi järelkasv siin maal oli niivõrd hõre või siis huvidega teisale, peamiselt Vene sõjaväeteenistusse suunatud, et ta oleks suutnud üha suurenevaid tarbeid rahuldada. Kui jälgida näit. XVIII ja XIX sajandi vahemail meie koolide ja Tartu ülikooli õppejõudude päritolu, siis selgub õige pea, et suure enamiku sünnikoht on väljaspool Baltimaad.

Maa päriselanikkudega, eestlaste ja lätlastega, oli võõrsilt tulnud meestel esialgu juba keeleoskamatusse tõttu raskem kontakti leida kui siit põlvnenud ning siin kasvanud haritlastel,

aga palju oli neidki, kes keeletakistustest üle jõudsid ja rahva enda keeles tema poole võisid pöörduda. Avaliku trükisõna kaudu oma sisimaid veendumusi avaldada oli niihästi riigivõimu kui ka kohalikke võimupidajaid ja leivaisandaid arvestades täiesti võimatu. Leivateenistuse huvides tuli nii mõndagi siinses poolenisti feodaalses ühiskonnas maha salata või valitsevate nõuetega kohandada. Elati ju ajajärgus, kus voltäärlane ja jakobiin tähendas sedasama, mis kommunist meie päevade moodsas terminoloogias.

Siinse maarahva majanduslikult, ühiskondlikult ja hariduslikult mahajäänud olukord tundis aga karjuvat vajadust paranduste järele. Ja nõnda siis asuti tööle esiti oma ligemas ümbruses, otsiti ja leiti mõtte- ning töökaaslasi. Ja sõbralikus kirjavahetuses, millest on meiega päevini säilinud küllaltki rohkeid asitõendeid, võidi arutada kavatsusi, kirjeldada oma kogemusi ja pettumusi rahvasõbralikul töömaal. Siit said alguse ka praktilised õpetused talurahva põlluharimise, kartulikasvatamise, mesilastepidamise jne. edendamiseks. Siit lähtusid algatused ka tema vaimse taseme tõstmiseks, kirjanduse soetamiseks ja keelekõikumuste käsitlemiseks. Ja lõpuks siin peitusid ka esimeste kollektiivselt asutatud kultuuriliste ettevõtete eod.

2.

XIX sajandi alguse silmapaistvamaist ning etteküündivamaist rahvasõbralikest kirjameestest, nn. estofiilidest, tuleb mainida eriti kolme. Igaüks küll erilise päritolu ja haridusega, teotsedes samuti eri maanurgas, kuid ühine neile kõigile oli ometi eelmise sajandi suurte entsüklopedistide eeskuju ja seega kõige mitmekülgsemate huvide koondumine ühte isikusse. Need kolm olid O. W. M a s i n g Äksis, J. H. R o s e n p l ä n t e r Pärnus ja J. W. L. L u c e Kuressaares. Neljandana võiks lisandada veel ühe, kelle elukoht oli väljaspool Eesti piire ja kes otseselt ei võtnud osa siin tehtavast tööst, kes ei mõistnud vist eesti keeltki, kuid kes oli nende kolme ja veel väga paljude teistegi ergutajaks, julgustajaks ja kui tarvis, siis maa kõrgemate võimupidajate juures nende eestkostjaks. See mees oli Liivimaa kindral-superintendent K. G. S o n n t a g Riias, kelle laialdasest organiseerimistööst annab tunnistust tema ainult osaliselt säilinud, kuid ikkagi veel tuhandeid kirju sisaldav kirjavahetus.

Kui Volmari postmeistri poeg Rosenplänter 1813. a. hakkas Pärnus välja andma eesti keele uurimiseks pühendatud ajakirja „Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache“, siis oli üks tema esimesi ja lähemaid kaastöölisi samuti post-

meistri poeg — Luce (pärit Braunschweigist). Ta oli alguses end küll rahva hingehädade hooldajaks ette valmistanud, kuid Saaremaal paar aastat pastoriks olles ta oli ära näinud, et maa-rahvast kaugelt suuremal määral ihuhädad vaevasid. Ja mõne aasta järel oligi, pärast vastava kutse omandamist, kirikukantsel arstipraktika vastu vahetatud. Algas aastakümneid kestnud töö rahva ihuhädade leevendamiseks, tema õigusliku ja haridusliku seisukorra parandamiseks. Ja temap see oligi, kes Rosenplänteri „Beiträge'de“ neljandas vihus 1815. a. avaldas oma ennekuulmatu ülistuse eesti keele ilust, selle arendamisvõimalustest ja -tarvidusest ning lisaks siin maal samuti ennekuulmatu ettepaneku ühe seltsi asutamiseks. Selle ülesandeks pidi olema eesti keeleandmestiku kogumine ja läbitöötamine, tegeliku keeletarvituse harimine ja arendamine.

Seltsi organiseerimine, liikmete kogumine ja põhikirja väljatöötamine nõudis siiski veel paar aastat aega, enne kui 24. veebr. 1817. a. haridusminister vürst Golitsõn kinnitas „Kuressaare Eesti Seltsi“ (Arensburgische Ehstnische Gesellschaft) põhikirja (ilm. eri brošüürina 1817. a. ja „Beiträge“ XII-s). Sellele olid peale Luce alla kirjutanud veel kaheksa asjahuvilist Saaremaa pastorit. Põhikirjas olid seltsi ülesanded õige üksikasjaliselt ette nähtud ja nimelt: eesti keele sõnavara kogumine ja seniseis sõnaraamatuis puudevate murdesõnade tutvustamine, vankuva tähendusega sõnade ja sünonüümide täpsustamine, fraseoloogia täiendamine, uute sõnade tuletamine, võõrsõnade keelest välja rokimine, ortograafia parandamine, grammatiliste reeglite normeerimine jm. Seltsi asukohaks oli Kuressaare linn. Tema juhatuse („komitee“), mis kokku astus tarviduse järgi, moodustasid president, „direktor“ ja sekretär. Seltsi üldkoosolek käis koos kord aastas, et ära kuulata juhatuse aruanded ja anda juhtnõore järgnevak aastaks. Muu tegevus toimus juhatuse poolt saadetud, käest kätte käivate ringkirjade („missiivide“) kaudu, mis sisaldasid juhatuse poolt esitatud küsimusi, ülesandeid jne., millele iga liige oli kohustatud kirjalikult vastama, oma vastuse ringkirjale juurde lisama ja edasi saatma. Samal ajal oli igal liikmel õigus omalt poolt asetada keele arendamist käsitlevaid küsimusi ja ülesandeid vastamiseks. Samuti oli põhikirjas ette nähtud võimalus teistes kodumaa linnades samasihilisi iseseisvaid haruseltse asutada. Seda võimalust kasutatigi varsti.

Esimesel peakoosolekul, 30. mail 1817, kus seltsiga liitus veel kümmekond liiget, valiti presidendiks Luce, „direktoriks“ Saaremaa superintendent A. H. Schmidt ja sekretäriks Püha

koguduse pastor P. H. v. Frey. Et siinkohal pole võimalik seltsi edaspidist tegevust lähemalt jälgida, siis olgu ainult märgitud, et tegevus algas õige hoogsalt. 1820.—1830. aastate vahel tõusis liikmete arv üle neljakümne ja viisteist aastat pärast asutamist leidus seltsi arhiivis poolteistkümmend suurt mappi väga mitmesuguse keelelise materjaliga: A. W. Hupeli lisanõustikke, vanasõnu, mõistatusi, inimese kehaliigete, tööriistade jm. ideoloogilisi sõnastikke, grammatilisi traktaate ja retsensioone, algupäraselt eesti keeles kirjutatud jutustusi, valme, kirju, rahvalaule jm. Kogu see rikkalik ainek on aga aegade jooksul nähtavasti lõplikult hävinenud, kuna ainult väike osa sellest avaldati Rosenplänteri ajakirja veergudel.

3.

Paar aastat pärast seda, kui Rosenplänter oli hakanud oma ajakirja välja andma, liitus selle kaastööliste perega ka Lohusuu köstri poeg O. W. Masing, kes oma aja kohta oli saanud õige põhjaliku ja mitmekülgse hariduse Halle ülikoolis. Olnud siis paar aastat kodumaa mõisades koduõpetajaks, reisinud Lääne-Euroopas ja Roomast tagasi jõudes asunud Virumaale pastoriks. Kui see 25 aastat Alutaguse laantes mitte maganud, vaid rahva elu ja keelt põhjalikult tundma õppinud metsaelanik 1814. a. algul Äksi kihelkonna hingekarjaseks hakkas, siis esialgu ei teadnud tema Tartu-Võru praostkonna ametivennad vist aimagi, missuguse kardetava naabri nad endile said. Õige varsti algas Masing, kes tundis end võimiste tipul ja parimas elujõus olevat, oma viljakat ning pöördelise tähtsusega kirjanduslikku tegevust.

Meie kirikliku rakenduskirjanduse algusest peale oli teatavasti põhja- ja lõuna-eesti kirjameeste vahel valitsenud terav separatism, mis avaldus oma maa-ala keelemurde ainuõigeks pidamises ja ainult selles murdes kirjutatud raamatute tarvitamises. Igasugused katsed kokkuleppe saavutamiseks ja ühise kirjakeele maksvusele pääsemiseks olid määratud nurjumisele. Kumbki võitleja pool jäi lõpuni oma nõudmiste juurde, ja nõnda kirjutati, trükiti ja kasutati kummalgi murdealal omamurdelist rakenduskirjandust ka siis, kui Masing kaasa lööma hakkas. Veendunud põhja-eesti keelemurde tarvitajana ja pooldajana, mida omakorda iseloomustasid tugevasti rõhutatud Alutaguselt pärinevad jooned, hakkas ta juba esimesil kokkupuuteil ägedasti ründama seni õige tagasihoidlikus rahus elanud ja tartumurdelist kiriku- ning kalendrikirjandust viljelnud ametivendade murdelist keeletarvitust kui ka nende kirjanduslikku tegevust üldse.

Et parajasti samal ajal olid teoksil mõned suuremad ettevõtted, nagu näit. tartukeelse Uue Testamendi revideeritud väljaanne, hiljem 1819. a. talurahvaseaduse tõlkimine jm., siis oskas Masing tutvust sobitada niihästi konsistooriumiga kui ka talurahvaseadust ellu viiva komisjoniga ja laskis end kummagi teose redaktsoonitoimkonda määrata. Ja siis algas jällegi aastaid kestnud äge keelevõitlus, mis lõppes mõlemapoolse võidu ja kaotusega: Uue Testamendi uustrükk ilmus tartukeelsena, talurahvaseaduses aga, mille tõlkijaks lõpuks sai Masing, valitseb peaaegu puhas põhja-eesti murre.

Masingu poolt oma seisukohtade läbiviimiseks ette võetud sule- ja suusõnalised, avalikud ja salajased rünnakud ajasid tartu keele tarvitajad jalule. Et Masingule mõjukamalt vastu astuda, selleks oli tarvis organiseerida koondatud võitlusrinnet, leida vahendeid tema harukordse löögivõime kui mitte paralüüsimiseks, siis vähemalt nõrgendamiseks. Võitluse ägedaimal silmapilgul, arvatavasti 1819. a. juunikuu järjekordsel sinodil Tartus, otsustatigi asutada selleks eriline koondis, kuhu kuulusid peaaegu kõik Tartu-Võru praostkonna pastorid. Organisaatsiooni tegevuse aluseks võeti „Kuressaare Eesti Seltsi“ põhikiri, kuna nimeks anti „Eesti Õpetatud Selts Tartus“ (Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat). Seltsi presidendiks valiti Urvaste praost Fr. G. Moritz ja „direktoriks“ eelmise vend, Tartu Jaani koguduse pastor ning eesti keele lektor ülikoolis, L. W. Moritz, mõlemad võrdlemisi vähesilma-
paistvad kirjamehed, kuid seda ägedamad tartu keele pooldajad.

Kahjuks pole seni korda läinud seltsi asjaajamisse puutuvaid materjale, nagu koosolekute protokollid, kirjavahetus jm., leida — arvatavasti on need hävinenud —, mistõttu on ka tema tegevuse lähem jälgimine seotud õige suurte raskustega. Ainsate autentsete asitõenditena on säilinud üks köide seltsi „missiivi“ a. 1819—1824, mis näitavad, et ka teaduslikus tegevuses jälgisid Tartu-Võru pastorid oma Saaremaa ametivendade eeskuju. Kui silmas pidada, et kõik seltsi liikmed elasid mööda maad laiali, ja lisaks arvestada tolleaegseid õige primitiivseid liiklemisoluksid ning -võimalusi, siis on selge, et ringkirjade ja erakirjavahetuse kaudu toimuv seltsi tegevus oli küllaltki aeglane, kuid seesugusena ometi ainuvõimalik. Kokku tulla üldkoosolekuks võidi ainult kord või kaks aastast ühenduses sinodi- ja konvendikoosolekutega jaanuaris ja juunis.

Seltsi tegelik töö algas esimese ringkirja („missiivi“) väljasaatmisega 6. aug. 1819. a. Selle, samuti nagu kõik järgnevadki, kokku viis, on kirja pannud ja välja saatnud „direktor“ L. W.

Moritz Tartus. Selles esitatud küsimustesari lähtub Hupeli grammatikast ja algab otsekohe alfabeediga. Küsimuskava iseloomustamiseks olgu esitatud näitena siin mõned küsimused: Kui palju tähti (häälikuid) on tartu murdes? vokaale ja diftonge? konsonante? Kas ei tuleks *ch*-d soovitada? Kas saab ja peab meie praegune *h* seda asendama? Jne. Samuti leidub selles rida küsimusi deklinatsiooni alalt. Mis puutub aga vastuseisse, siis need, olenedes vastaja huvist, teadmistest ja agarusest, on oma sisult kui ka ulatuselt väga mitmesuguse väärtusega. Seal, kus üks leppis ainult välimisest kohusetäitmisest tingitud paari pealiskaudse leheküljega, võis teine süveneda küsimustesse suure põhjalikkusega ja vastuseks kirjutada mitmekümne-leheküljelise traktaadi. Viimaseist paistavad silma eriti J. Fr. Heller Rāpinast ja W. Fr. Steingrüber Rannust, mõlemad välismaalased ja ka Rosenplānteri ajakirja kaastöölised. Nagu selgub teisest ringkirjast, lõpetas esimene oma turnuse 1820. a. jaanuaris, millal see esitati Tartus peetud üldkoosolekule, kus küsimused ühiselt veel kord läbi arutati ja otsused vastu võeti. Samas suunas jätkus tegevus ka edaspidi, nagu võib järeldada säilinud ringkirjadest, millest viimane on pärit 1824. aastast. Kasutada olevate andmete puudulikkuse tõttu pole võimalik seltsi tegevust pidevamalt jälgida. Olgu ainult tähendatud, et lisaks kõnesolnud ringkirjadele säilitatakse praeguse Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade-kogus veel tervet rida keeleteadusliku sisuga traktaate, mis on pärit 1825.—1838. a. vahemaalt ja mille autoreiks on juba mainitud Heller, Steingrüber jt. Kõigi tunnuste järgi otsustades võib arvata, et nendegi tekkimine on seoses seltsiga.

Aegamööda seltsi tegevus ometi muutus järjest loiumaks ja seda just asjast huvitatud kaastööliste puuduse tõttu. Oli ju samal põhjusel Rosenplānter sunnitud 1832. a. oma ajakirja väljandmise lõpetama. Pealegi suri 1830-ndate aastate algul rida seltsi asutajaliikmeid — mõlemad Moritz'id, Steingrüber jt., kuna uusi juurdetulijaid oli hoopis vähe. Valgustusaegsest rationalistliku teoloogia koolist tulnud vanema põlve pastoreist kirjameeste küllaltki viljaka töö ajajärk oli lõpule jõudmas. Uue, pietistlikku ja ortodokslikku usukäsitluse kalduva järelikasvu huvid olid aga suures enamikus „ilmlikust“ rahvahariduse tööst kõrvale suunatud. Maarahvas, kelle haridustarvete arendamise ja rahuldamise eest eelmise põlve kestes oli hoolitsetud, oli nüüd vaba, oli suuremeelselt antud „linnupriiusega“ seda suuremasse viletsusse langenud. Ometi tuli tal nüüd hakata iseenda eest hoolitsema. Oli tarvis peaaegu täiesti silmanägemise

kaotanud 81-aastase rauga elukogemustes teritatud pilku, et kaasaegse Lääne-Euroopa rahutuste ja revolutsioonide kuma valgusel jällegi kord tabavalt karakteriseerida ka siin maal valitsevat olukorda. Rauk Luce oli see, kes kirjutas 30. apr. 1831. a. Rosenplänterile: „Ja talupojale maksab see sõna — vabadus! — nii palju uusi andameid, et ta raamatute ostmisele ei või üldse mõelda. Oh, neid vaeseid petetuid! Ainult et neil samuti pead pööritama ei hakkaks, nagu kogu Euroopal pööritab. Või kas poleks neil selleks põhjust? — Maa päriselanikult võeti kõik ja öeldi, selle eest oled sa vaba, see tähendab, sa võid nüüd iga aia taga kärvata, kus aga soovid; või võta paratamatuse orjaahelad enda kanda, hakka teoorjaks ja tee, mis härra soovib.“ Ja suur rahvasõber lõpetab resigneeritult: „Jumal aidaku kõiki! Mina ise ometi enam ei suuda.“

4.

Luce poolt antud drastilisele iseloomustusele meie talurahva sotsiaalsest seisukorrast läinud sajandi 30-ndail aastail ei ole põhjust ega ruumi siinkohal midagi juurde lisada. Ainelises viletsuses ja vaimses sõgeduses vegeteeriv maarahvas oli veel ühiskondlikule iseteadvusele ja isetegevusele ärkamata. Kui üksikud tema liikmeist kuidagi, kas või vaevalt nimetamisväärsel määralgi, olid suutnud ühiskondlikul seisusteredelil ülespoole tõusta, siis ähvardas neid kõrgemalolijate poolt paratamatu assimileerimise hädaoht. Et aga ülemalseisjad samal ajal kuulusid teise rahvusse, siis sotsiaalne ümberasetumine tähendas ka rahvuslikku ümberasetumist, kaotsiminekut oma rahvale. Teatud majanduslik jõukus ja sellega ühenduses mõnesuguse hariduse omandamise võimalus, need sotsiaalse ümberkihistumise kaks peategurit, on otsustavat osa etendanud ka esimese eesti soost haritlaspõlve saatuse määramisel. XIX sajandi esimesel poolel näit. Tartu ülikoolis hariduse omandanud ja eesti rahvusest põlvnenud haritlastest me teatavasti tunneme ainult üksikuid eriti silmapaistvaid esindajaid, ja selgi puhul ainult neid, kes milgi määral on meie kultuurilisse arengusse jälgi jätnud. Kui palju neid aga meie kultuurile jäljetult kaduma on läinud, seda me ei tea, võime aga arvata, et see hulk oli palju suurem.

1820—1830-ndate aastate vahemail oli jõudnud Tartu ülikoolist läbi käia siiski mõningaid noormehi, kes olid küll vabamenud „pearaha“ maksjate seisusest ja kes vahest ehk ka väliselt olid suutnud juba kuidagi juurduda uude ühiskondlikku keskkonda, kuid kes oma sisimas ometi ehk kõhklesid ja endas

kandsid seda juuretuse-tunnet, mis on uustulnukaile võõras keskkonnas nii väga omane. Ja küllap neid kõhklusid aitasid elevel hoida ka need uued ühiskondlikud ja maailmavaatelised tuuled, mis puhusid Läänest ja mis kuulutasid, et valgustusajandist päritud iga inimese „loomuliku õiguse“ ja võrdsuse nõude kõrvale oli aja jooksul ikka enam kerkinud ka üksikute rahvuste loomuliku õiguse ja võrdsuse nõudlemine. Tõsi küll, Püha Alliansi luupainaja hoidis veel kogu Euroopat oma läm-matava käpa all, kuid sisemine käärimine, mis ajuti pursetena pinnalegi paiskus, oli seda intensiivsem.

Balti provintsid ja Tartu ülikoolgi elasid Nikolai I range reaktsiooni ja politseirežiimi ajajärku. Kuid ometi, aga võib-olla just välise surve tõttu, võis 30-ndail aastail ülikooli ringkonnis märgata mõnesugust elavnemist. See ei ulatunud esialgu kitsast ülikooli piirkonnast küll palju kaugemale, samuti nagu siin ei tegeldud riikliku ega ühiskondliku korra muutmise kavadega. Igast maailmakaarest siia kogunenud nooremate õppejõudude ja muu intelligentsi hulgas otsiti kontakti teadusliikude ja kultuuriliste küsimuste vabaks arutamiseks. Juba 1831. a. aprillist saadik teotses siin vaba „teaduslik vestlus-ring“ (wissenschaftlicher Unterhaltungs-Cirkel), mille liikmed kogunesid korrapäraselt iga nelja nädala järel, välja arvatud suvekuud, mõne ringi-liikme korterisse, kus peeti ettekandeid üldhuvitavate küsimuste kohta üksikuilt teadusaladelt. Muu hulgas tuleb selle ringi teeneks lugeda ka esimese Baltimail pidevamalt ilmuma hakanud kultuurilise nädalalehe „Inlandi“ väljaandmine (alates 1836. aastast), kust ka kõnesolevad andmed on võetud (vrd. Inland 1838, 29—30). Hiljem see ring omakorda jagunes üksikute huvialade kaupa (loodusteadused, õigusteadus jne.) alaringideks, kes tavaliselt kogunesid iga kahe nädala järel. Ühe niisuguse alaüksuse moodustasid isikud, kes olid huvitatud eesti keelest ja kirjandusest, ajaloost, maateadusest jne. Viimasesse alaringi kuulusid ilmselt Hao mõisa opmani poeg, tookord vabalt praktiseeriv arst dr. F r. R. F a e h l m a n n, Tallinna pürjermeisteri poeg, anatoomia professor Alex. H u e c k, Padise mõisa möldri pojast Tartu seminari inspektoriks saanud D. H. J ü r g e n s o n, kes 1837. a. alates täitis ka ülikooli eesti keele lektori ametit, ja rida teisi.

1837. a. suvel oli neil meestel tekkinud mõte asutada päris iseseisev ning riigivõimude poolt registreeritud selts, mille tegevusalaks oleksid olnud samad küsimused, millega tegeldi omavaheliseski ringis. „Rõõmu ja kurbusega mäletan seda aega,

kui meil mõlemal, Hueck'il ja minul, 1837. a. suvel Senff'i aias ¹⁾ õitseva puu all selle seltsi esimene asutamismõte tekkis.“ Ja edasi: „Jürgenson oli meie sihtide jaoks üks hädatarvilik mees juba rahva ja tema keele põhjaliku tundmise tõttu. Teda oli raske, väga raske kaasa tõmmata. Suure täpsusega vaagis ta ülesande raskusi kasutada olevate jõudude vastu. Aga sellest silmapilgust peale, kui ta asjale oli võidetud, oli ta kogu ihu ja hingega meie mees.“ Nõnda meenutas Faehlmann 1849. a. Õpetatud Eesti Seltsi aastapäeva kõnes oma vara surnud sõpru ja seltsi asutamisaegu. Et need mehed samal ajal olid teadlikud ka 1819. a. asutatud „Eesti Õpetatud Seltsi“ olemasolust, selles ei ole kahtlust, pealegi kui uue koondise organiseerijate hulka kuulusid algusest peale näit. ka pastorid J. S. Boubrig ja C. H. C. Geheve, mehed, kes samal ajal olid ainult veel vaevaliselt hingitseva vana seltsi liikmed, esimene koguni üks selle asutajaid. Tegelikult siis noorem ja energilisem uus sugupõlv võttis üle vanema põlve ülesanded, avardas ühelt poolt seniseid tegevusaluseid kitsalt keeleküsimuste pinnalt ka kirjanduse, ajaloo, maateaduse jt. aladele, kuna teiselt poolt tõmbas kaastöölise hulka ka laiemaid asjahuviliste ringkondi. Nimeks võeti aga vana organisatsiooni nimetus veidi muudetud kujul.

1837. a. sügisel, kui uue seltsi üldiste põhilauseste asjus kokku oli lepitud, tehti põhikirja detailsem väljatöötamine ja paragrahvidesse formuleerimine ülesandeks noorele õigusteaduskonna professorile Fr. G. v. Bungele. 25. nov. samal aastal saatis Hueck koostatud põhikirja koha peal elavaile asjaosalistele tutvumiseks ja arvamiste avaldamiseks, kuna asutamiskoosolek oli 8. detsembriks kindlaks määratud. Mõnesugustel põhjustel see aga lükkus järgneva, 1838. a. 18. jaanuarile (vkj.). Sel asutamiskoosolekul, mis peeti pastor Geheve korteris ja millest osa võttis peale eespool mainitute veel teisi, kokku 19 isikut, neist 9 väljastpoolt Tartut, võeti väheste muudatustega vastu Bunge poolt koostatud põhikiri. Õige varsti esitati see ülikooli kuraatori kaudu ka haridusministrile kinnitamiseks. Sama aasta märtsis saabus vastus, milles teatati, et vastavate seaduste kohaselt on niisuguse seltsi asutamine võimaldatud ainult ülikooli juurde ja et seltsil peaks olema tema liikmete hulgast valitav ning haridusministri poolt kinnitatav esimees. Kinnitamiseks esitatud põhikirjas oli nimelt ainsa seltsi tegevust juhiva isikuna ette nähtud ainult sekretär, kelleks asutamiskoos-

1) Prof. Senff'i maja ja aed asetsesid Tähe ja Tiigi tänava ühtimiskohas, seal, kust praegugi nn. Senff'i trepid alla Vallikraavi tänavale viivad.

olekul valiti pastor Geheve. Aprillikuu koosolekul, millest osa võtsid ainult kohalikud liikmed, ühineti esialgselt ministri nõudmistega ja tehti põhikirjas vastavad parandused. Välisliikmete seisukoha hankimine muudatuste kohta võttis aga sügiseni aega, millal siis lõpuks põhikiri esitati teistkordselt kinnitamiseks ja mis toimuski 7. jaan. 1839. a.

Ja nõnda siis 18. jaanuaril peetud aastakoosolekul võidigi teatud rahuldustundega esimesele tegevusaastale tagasi vaadata: see oli andnud Õpetatud Eesti Seltsi edaspidisele tegevusele legaalse aluse. Samal aastakoosolekul liitus seltsiga muude hulgas ka Kreutzwald Võrust, mees, kelle kaasatöötamine järgneva kahekümne aasta jooksul kujunes seltsile mitmeti tulemus- ja tähendusrikkaks. Tema nimega on ju seotud Õpetatud Eesti Seltsi varasema tegevusjärgu suurimaid saavutisi — „Kalevipoeg“. President Geheve ja sekretär Jürgensoni juhtimisel asuti aga esialgu lähemate töö-ülesannete jagamisele, päevakorras olid kõigepealt Jürgensoni kavad eesti keele sõnavara kogumiseks, edasi esimese rahvakeelse Baltimaade kaardi koostamine jm., kuna Kreutzwaldi sellitööks määrati Zschokke „Branntweinpest'i“ tõlkimine. Kõiki neid niihästi ligemaid päevavajadusi täitvaid kui ka aastakümneid pidevat ja pinevat tööd nõudvaid ülesandeid kandis laaulatuslik programmiline juhtimõte, mis äsjakinnitatud põhikirjas oli ühteainsasse lausesse kokku võetud ja mis Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgina on püsinud tänapäevani: — edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest kui ka eestlaste asustatud maast.

M. Lepik.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Artur Adson: **Lehekülj ajaraamatust.** (Värsse 1931—1935.) Eesti Kirjanikkude Liidu kirjastus, Tartu, 1937. 64 lk. Hind 2 kr. 50 s.

Pessimistlik, väga pessimistlik on selle raamatu üldine ilme, paigutisist humoritäppekesist ja „kodutsist värsest“ hoolimata. Kummatigi see pole poseeriv noorusepessimism, simuleeritud või ka suurena näiv a t e s t konfliktidest siira, aga naiivse elamusena tulenev maailmamure. Pigemini kogujalik maise elu kui „tühja töö ja vaimunärimise“ tunnetus on sõnaks saanud sel „Leheküljel ajaraamatust“.

Sissejuhatuseks välja tõstetud väljaspool tsükleid seisev luuletus „Pilve“ määrab teema, mis autorit kõige enam huvitab. Elu ajutisus on ränk koorem, seda on valus tunnetada. Indiviidi teadvuse lühike kestus — siin alles noorus, seal juba vanadus ja surm ja vaevalt leitav siht ning eesmärk sellekski lühikeseks eluks, see on luuletajale eriti südamesse läinud: „Veidükese maad / Rändät keset võõrast helkü, / Kaot sis pümehe jäl'ki — / Olematass saat“ (lk. 7). Ainult harva vilksatab sekka

motiive, mis vihjavad elu enese jäävusele ja põlisusele. Aga ka seal ei jäta ennast peale surumata traagiline vastuolu; nooruse ja vanaduse kõrvutises: „Sa ole tark kuis tahat, aga kui / Sul turjal vanausekuurma kanda, / Võip egä junts sull' silmi ette anda: / Täl elu i in, kui omgi loll kui nui“ (lk. 37).

Vanadusest sõltuva resignatsiooni luulestamisele on Adson oma seekordses raamatus eriti andunud. On väärt märgitseda, et see psühholoogiline probleem on viimasel ajal Adsonit huvitanud ka väljaspool lüürikat. Tema möödunud aastal ilmunud näidend „Üks tuvi lendab merele“ on oma sisu filosoofilises osas sama probleemi pikem ja põhjalikum ning ühtlasi enam keskendatud valgustuskatse. Draama peategelane „elupelgur“ Kollend, kui ta oleks luuletaja, võiks ja peaks kirjutama selliseid värsse, nagu on suurem osa neid, mis leiduvad „Leheküljes ajaraamatust“.

Otseselt surma ja muldasängitamisega teotseb autor esimeses tsükliis „Hengekellä liivväs“. Siin leiame pikema, tsükliile nime andnud luuletuse, mis on pühendatud luuletaja ema mälestusele ja on sugulane G. Suitsu „Kerko-kellaga“. Kõige luulekamana, hoolimata sellest, et nime poolest juhuluuletuste hulka kuuluv, tundub ses tsükliis „Oh sa liiv, sa kalle maa“, Eduard Vilde matuste puhul luuletatud. „Oh sa liiv, sa kalle maa, / Kedäs jätät perimätä! / Vötat ärä külmä rahuga, / Omma öigust sa ei jätä“ (lk. 11). Ses luuletuses on sõnad ja meeleolu kõik oma kohal. Aga just ses luuletuses ma näen ka üht „iluduseviga“. Poeetiline mõttekäik kulmineerib kaks stroofi enne lõppu, eespool tsiteeritud nelireaga. Viimased kaks salmi mõjuvad muljet lahjendavalt oma natuke ajalehenekrolooge meenutava pateetikaga.

Röömsaimelisem on järgnev tsükkel, „Värsse keväjäst“. Siin on realistlikke, ühtlasi kuidagi asjalikke pilte, mis sisaldavad õige värsket kevademeeleolu. Siia on poetunud ka huumorit, mida Adsoni varasema toodangu leidus hoopis ohtramini, millest ta aga nüüd on jäänud palju vaesemaks. Nii elavapildilised ja vahetut inspiratsiooni reetvad needki värsid pole, nagu näit. delikaatse huumoriga võrtsitud lapsepõlvemälestused Sännast, autori kõige esimestes kogudes. Tsükli lõpus võib pessimistlik lugeja kohata jälle oma tooni: kas kevad, millest äsja oli jutt, ongi kevad, või ainult igatsev unistus sellest?

Tsükkel „Maisen vaotusen“ sisaldab peale lühemate filosoofiliste mõlgutluste veel pühenduse G. Suitsu 50 aasta sünnipäevaks ja ühe jututava sisuga luuletuse „Külaline“. Viimasele maksab eriti tähelepanu juhtida. See on kurva huumoriga jutustatud lugu rikkast sugulasest, kes vaesele külla tuleb ja „tuhkagi“ ei too „kostiss“. Peategelase lootuste ja ootuste psühholoogiline kirjeldus teeks au kas või mõnele pikale psühholoogilisele novellile. Võib-olla on „Külaline“ parim pala terves raamatus.

Raamatu viimases tsükliis „Jällenägemine“ astub autor oma noorusemälestuste valda, lapsepõlve mängumaadele. Ta külastab oma kodunurka, tajub muudatusi, mida aeg on toime pannud ümbruse ja inimeste kallal. Ta tunnetab nende muutuste paratamatust, ta satub üksikasjadele, mis aina kinnitavad niigi selget tõde: elu lõppjaam, see on, mille me kõik vastu läheme, võrdse kiirusega, lahutagu meid temast suurem või väiksem vahemaa. Ta on igatsenud oma kodunurka näha; külaskäigu teostanud, ta on resigneerunud: „Nink ma lätsi, nink ma kai nink näi, / Et tost meepeperrä tegemisest / Mitmess, mitmess ajass meelegaigess jäi, / Es saa röömu jällenägemisest.“

Juba see motiivide vaatlus, veel enam aga süvenemine luuletustesse enestesse ütleb, et Adson on senisele toodangule, millega ta on võtnud sisse ikkagi küllalt tähelepandava koha „Siuru“-põlve lüürikute peres, pole palju olulist lisanud ei ainevalla avardamise ega kujunduslikkude saavutuste mõttes.

Pehmus ja hardasüdamelisus on Adsoni värssidele alati omanud. Ja need omadused on ta säilitanud. Ses mõttes „Lehekülj aja-
raamatust“ liitub loomuliku jätkuna tema senise toodanguga. Aga värss-
kusest ja leidlikkusest näib tulevat puudu. Autor näib seda tundvat
isegi: „Mu värsi omma säänest vanna muudu, / Ei ole sõnnu rikkalt
tagavarass, / Ka riimigi alati ei ole paras — / Nii tulep kõnelda, kuis
kiil om luudu“ (lk. 45).

Sentimentaalselt häälestatud lugejale, eriti muidugi lõuna-estlasele
pakuvad need „vanna muudu“ laulud siiski kaunis palju. Sisu suhteliselt
kitsad piirid ja vormi teatud monotoonsuse teeb tasa murdekeele pehmus
ja intiimsus.

Adsoni vormilisest küljest püüab küll kultiveerida lihtsust ja sel-
gust, ka teatud kodusust. Aga midagi jääb puudu. On kuivust tulnud
tema värssidesse, nendesse värssidesse, mis nii kaasa kiskusid Adsoni päris
esimestes kogudes, seal, kus ei suutnud luulekust segada isegi sagedased
komistamised päris elementaarsete stiili- ja maitsekriteeriumide mõttes.
Nüüd niisuguseid komistusi ei ole ollagi. Aga mõistuslikkust hakkab
segama. Eriti spontaansemat inspiratsioonipuhangut nõudvais lühemates
pärislüürilistes palades tundub seda kõige enam. Eepiliste sugemetega
asjades on autori saavutused nüüd paremad ja väärivad rohkem tähele-
panu.

Ärgem riputagem külge otsekohe etiketti: tagasimineks. Aga, tahaks
uskuda, et ajutisest väsimusest või loidumisest ei saa jätta kõnelemata.
Mõnigi laul, mis ilmselt on määratud lugejat soojaks kütma, jätab
oneti külmaks. Ons süüdi ajajärgu muutunud maitse? Lugesin enne
nende ridade kirjutamist läbi Adsoni kahekümne aasta eest kirjutatud
„Henge palango“. Siiski, muutunud on autor. Korralikum ja korrektsem
ja mõistusparasemgi on ta nüüd, sentimentaalse ja hella luulestamise
rutiinist hoolimata.

Paul Viiding.

M. Sillaots: Viiskümmend. Biograafiline visand. Eesti Kirjastuse
Kooperatiiv, Tartu, 1937. 176 lk. Hind 2 kr. 50 s.

Väga omapärane ja väga haruldane on eesti kirjanduses oma laa-
dilt M. Sillaotsa, selle algupärase ilukirjanduse alal nii vähetootliku kir-
janiku uus raamat „Viiskümmend“, biograafiline visand, nagu nimetab
seda teost autor ise. Aga mis puutub liiginimetusse, siis tagasihoidliku,
kuid samal ajal ka võrdlemisi ebamäärase „biograafilise visandi“ asemel
võiksime teost rahulikult nimetada ka romaaniks, sest sisuliselt ulatuselt
see vastab täiesti romaanile ja väliseigi ulatuse poolest ei jää maha neist
vormilt kokkusurutud romaanidest, milliste kirjutamisest tänapäev kah-
juks on loobunud.

Marta Sillaotsa biograafilises visandis on kujutatud naist, kellel
läheneb viiekümnes sünnipäev ja kes ühel uneta ööl oma silmade eest
laseb kujutluses mööda libiseda kogu senise elu ühes rõõmu ja muredega,
õnne ja õnnetustega, ühe sõnaga kõigea, mis mahub ühe niisuguse täna-
päeva naise ellu, kes ei ole oma iseloomult päris tavaline ja kelle saa-
tuski pole päris harilik.

Hoopis esmakordne pole Sillaotsa teos oma laadilt eesti kirjanduses
siiski mitte, sest peaaegu niisamasugust mälestustevormi on rakendanud
ka Karl Rumor-Ast kümme aastat tagasi novellis „Kuldlinn“. Ja ei ole
mitte päris võimatu, et tähendatud Rumori novell mõnevõrra on mõju-
tanudki Sillaotsa vormi otsimisel „Viiekümne“ jaoks, sest Sillaots oli
omal ajal sügavasti vaimustatud kõnealusel novellist. Nagu Sillaotsal,
nii ka Rumoril laseb kogu elu silmade eest mööda libiseda naine, kelle
noorus on juba möödunud, ja vahe on ainult selles, mispuhul üks või
teine seda teeb. Sillaotsa kangelane teeb seda viiekümne-aastaseks
saades, Rumori kangelane aga mehe surma puhul.

Aga mitte ainult välise laadi poolest ei leidu Rumori „Kuldlinnu“ ja Sillaotsa „Viiekümne“ vahel sarnasusjooni, vaid seda on ka meeleolus, mis kannab mõlemaid teoseid, ja lõpuks võib Sillaotsa endagi raamatu kohta öelda sama, mida ta kunagi on kirjutanud Rumori „Kuldlinnu“ kohta.

„Mitte ainult eesti kirjanduses,“ kirjutas Sillaots kümme aastat tagasi Rumori novelli puhul, „ilmakirjanduseski on vähe teoseid, mis nii lihtsate vahenditega ja kogult nii vähekaaluval lehekülgede hulgal manaksid silme ette terve inimelu kõigea, mis selles võib sisalduda head ja halba. Lugemise lõpetanud tundub, et oled kaasa elanud aastakümnete pikkuse elu; vahendite lihtsus on seekord mõjusam kui raffineeritum võtted iial olla saaksid; autori enda pealetükkimatult südamlilk suhtumine teosesse projitseerub lugejasse sügavale ulatuva meeleliigutuseana.“

„Elu ringkäik ei seisata kunagi“ — selle peamõtte tuletab Sillaots Rumori novellist, kuid see on ka Sillaotsa enda teose kandvaks ideeks. Mari Tâtre — Sillaotsa teose kangelane — ootas oma viiekümnendat sünnipäeva esialgu suure hirmuga. „Kord ununedes, kord uuesti valusalt esile kerkides“, kirjutab Sillaots, „on hirm viiekümnenda sünnipäeva ees proua Tâtre meeleolu mõjutanud eriti kahel viimasel aastal: ebamäärane, painav hirm vananemise ees, — hirm ähvardava tunnete nürinemise, tahtejõu tuimenemise, intensiivse elurõõmu tuhmumise ees.“ Kuid oma elu meeldetuletamine ja ühes sellega pilgu teritamine kogu elu jaoks, nõnda öelda elu üldpildi jaoks, lepitab siiski Mari Tâtre kättejõudva vanadusega; „... pikapeale hakkas kibedus kahanema, meelehede kaduma, sest ilmselt oli ometi ühel või teisel elamusel, ühel või teisel saavutisel, — oli mõtet vähemalt elul tervikuna, kui ehk mõtet polnud kõigil elu üksikasjul.“

Mari Tâtre näeb end edasi elavat lastes ja nende kaudu veel kaugemateski põlvedes ja selle mõtte tajumisel tundub hoopis tühisena enda isiku vananemine, elujõu järk-järguline vähenemine ja kunagi tulev surmgi.

Aga sümpaatne pole mitte ainult Sillaotsa teose eluga lepitav idee, ta püüd mõista ja andestada ka seda, mida me nimetame eksimumusteks, pahedeks või kuritegudekski, vaid põnev on ka Mari Tâtre väline elusaatus ja värvikad need olud, milles see elusaatus kujuneb.

Mari Tâtre elu areneb Tallinna olustikulisel taustal möödunud sajandi lõpust kuni tänapäevani. Peategelase isa oli vene riigiametnik, ema balti-saksa kasvatuses saanud pagaritütär. Selle saksiku ja väikekodanliku, detailselt ning ilmekalt kirjeldatud perekonna rangeist eluvormidest pääsedes satub Mari Tâtre olukorda, kus ta hüljatud abielunaisena ja väikese riigiametnikuna iseseisvalt peab rajama oma elu, langedes seejuures ajuti nii meeleheitlikesse tingimustesse, et isegi kõige põlisemad ja sissejuurdunud eetilised pidemed ähvardavad puruneda. Uus tõus algab Mari Tätrel Eesti riikliku iseseisvumisega ja teos lõpeb peategelase elu kirjeldamisega ses ajajärgus, mil ta majanduslikult kindlustatuna, õnneliku abielunaisena, emana ja vanaemana rahulikult ning tasakaalukalt vastu võib astuda vanadusele.

Eriti raamatu esimese poole ulatuses, milles kirjeldatakse Mari Tâtre saatust kuni Eesti riikliku iseseisvumiseni, on väga suures ulatuses psühholoogiliselt ja inimlikult mitte ainult liigutatavat, vaid otse põrutavat, mis mõjub seda tugevamini, et autor ei sentimentaalitse ega resonanceeri, vaid lepib materjali kaine ja erapooletu esitamisega. Teises pooles on kommenteerivaid ja õpetavaid vahelülisid rohkem, ühtlasi on see osa ka sündmustevaesem, olude poolest tuntu — ja mõjub seetõttu pisut lojuma. Tunduvaks ohjaduste kõrval tuleb „Viiekümne“ puhul ilmselti arvesse ka autobiograafilisi andmeid, kuigi praegu on riskantne tõmmata selgemaid piirjooni, kus lõpeb fantaasia ja algab tõsielu. Iga-

tahes on selle teose autobiograafilinegi külg meie kirjandusele äärmiselt oluline ja lisandab sellele muidugi väga väärtuslikule teosele veel uusi lisaväärtusi.

O. Urgart.

August Mälk: Taeva palge all. Romaan. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1937. 357 lk. Hind 4 kr. 50 s.

Jakobsoni „Vaeste-patuste alevi“ suur menu andis hoogsa tõuke meie moodsa olustikuromaani elustamiseks. Ühed tõttasid Jakobsoni otseselt jälgendama, teised avastasid tema eeskujul uusi keskkondi. Kui seda kaldumist uude realismi ja naturalismi tähistada eluläheduse suunana, siis tähendas see esmajoones seda, et kirjanik pidi põhjalikult tundma keskust, mida ta kirjeldas, ja ta inimkujud pidid võrsuma olustiku loomulikust ja mahlakast maamullast.

Mälgu rannaromaanid on selle kirjandusliku suuna ja meetodi tüüpilisemaid ja andekamaid nähtusi. Meie tänapäeva olustikuromaani on Mälgu viljelemisel tõusnud üsna tunnustatavale tasemele. Jakobsoni oli kerge jälgendada, sest agul oli kõigile kättesaadav, aguli olustik ja motiivid ammutati Jakobsoni kokkuvalgunud epigoonidest lühikese ajaga tühaks. Jakobsonist õnnelikumas seisukorras on Mälk. Tema positsioon Saaremaa rannikul on väga tugev. Ta tunneb oma randa ja selle rahvast, on ise oma olustiku saadus, tema maailmale ei ole kergesti juurdepääsu, keegi ei ole selles nõnda kodus.

Ei ole põhjust varjutada Mälgu loomulikku annet ja selle viimaste aastate küpse arengut. Kuid tema peamine veetlus seisab ometi ainekite ja olustiku uudses, selles kodususes, millega ta rahvalikult ja soravalt meile lahti harutab pilte ja episoodide meie kirjanduse seni vähekasiteldud miljööst. Ta teab seda külgesündinud lihtsuse, loomulikkuse ja asjalikkusega. Seejuures kirjaniku enda arusaamade joon ei tõuse kõrgemale kujundatavast keskusest, vaid sulab ühte ning on solidaarne.

Kas Mälgu eelmiste rannajuttude ja rannaromaanidega ei ole teatud olustik juba ammutatud? Seda võidi õigusega karta, ometi „Taeva palge all“ hajutab kindlasti kõik kahtlused. Elu-olu ja kommete kujutuselt on romaan veel küllaldaselt värske, värvikas ja uudne. Kui siin midagi korduma kipub, siis võib-olla tüüpides ja mõningates kirjanduslikes võtetes.

„Õitsva mere“ peategelane — Turja Hannes — osutus, nagu mäletame, ilmekaks seni, kui ta viibis oma kodus keskkonnas. Kõik tema seiklused väljaspool rannakodu tundusid tehtuna, otsituna ja nõrgasti põhjendatuna. Tuisu Kustasel „Taeva palge all“ on see eelis, et tulles kaugesõitudelt koju, ta siit romaani kestel ei eemaldu, ta püsib oma keskkonna raamis. Sellega säilitatakse ranna- ja mereolustiku ühtsus ning pidevus. Antakse optimismist ja idealismist muhendatud rannarealism etnograafiliste täpsusteni, soojas, jumeakas koloriidis.

Millest sisustub õieti, nagu ta Mälgu poolt on antud, olustikuromaan? Kõigest, mis randlase elus iga päev sünnib ja kuidas see on. Aastajaad vahelduvad ja igal ajajupil on oma tööd ja tegemised, põllutööd kehval mullapinnal, püügid ja jahid tujukal merel. Hülgepüügist on uudisena antud eriti laia olustikku, kõigi varitsevate hädaohtudega vees ja jääs. On lavastatud meretorme ja hukkumisi, pääsemist võõrasse randa, kojutulemisi ja teisi asjatalitusi. Käiakse kirikus ja palvelas, kodus on vihasaunad ja õllekeedud, peetakse pühi ja perekonnapidusid, trallitakse ja tantsitakse kiigel ja simmanitel. Ehkki peategevus on koondatud Tuisule, liigub kogu küla meie silme all ning pooltosinast talust ja vabadikusaunast antakse meile jooksva elu sündmusi. Inimesi sünnib ja sureb, abiellub ja läheb lahku, peetakse pulmi, jootusid, matuseid, sündmused kõik on igapäevased, aga neist pole kunagi rahu, üks pisipilt lükkib teisele, üks toiming ajab teist taga, kogu romaan on ainult

rida episoode, mis rühib — mitte sünteesile, vaid kogupildile. Inimtüüpidelgi ei ole siin iseseisvat tähendust, nad on ainult osa olustikust. Ja isegi Tuisu Kustas, see bajaaniga koju tulnud meremees, kellele autor on püüdnud anda peategelase tegumoodi, on vaid episoodkuju olustiku kogupildis. See, et Kustasel töötoimingute vahel jupike arenemisevõime-
tut armatsemist on Veere Alleksi naise Hildega, ei tee teda veel mingiks „kangelaseks“ või omaette inimeseks.

Ehkki Tuisu Kustasele on püütud anda „marulikumat“ iseloomu, on ta põhiolemuselt niisama passiivne kui Turja Hannes „Öitsvas meres“. See on tüüp, mis triivib ja laseb end vedada, aga kel siiski tuju on peatumata jääda soppi, mis talle on õige ja paras. Hannese Niida on Kustasele asendatud Hildega ja Tooni teisendab Taali osa. Ja Kustas nagu Hanneski otsustab Tooni-Taali-tüübi kasuks. „Seesugune nagu Hilde — see kisub üles vere nagu torm meredel. Ning lained teevad enam paha kui head. Kuid Tooni — sel on vaikne vesi, aga suure eluga süda...“

Mälgu „Taeva palge all“ on oma žanris eluliselt siiras ja kunstiliselt küps teos. Mälg tunneb randlaste lihtsat, aga mehist hingeelu ja oskab suure soojusega edasi anda selle algelisi liigutusi. Ja tema rahvalik jutustus voolab lustlikult kui värske kobrutav koduõlu.

H. Raudsepp.

Mart Raud: Turg. Romaan. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1937. 251 lk. Hind 3 kr. 50 s.

„Turg“ jutustab talupoisist, kes on loomupärase luuletalendiga, kellest saabki kirjanik, kuid ühtlasi ka armukese-ametiga rikkaks saanud naise seaduslik mees. Siit algab traagika ja konflikt, kuid kõik see laheneb kiiresti, sest naine sokutab oma luuletajast mehele 200-kroonise kuupalgaga koha ja selle eluideaali maik suus, vaikib luuletaja sündameasjad surnuks. Turg kui harilik äritsemispaik on romaanis sümbolise tähendusega: kõigea „tehakse sehvti“ — ka luule ja armastusega.

Niisuguse ainekuga romaan ähvardab minna pilketooniliseks. Ei saa ju muidu, kui peab muigama säärase kangelase üle, kes naivse poisesena unistab luuletaja-kuulsusest, kellel Patkuli trepilt hommiku-hämarat Tallinna vaadates tõuseb siiras vaimustus nii tugevaks laineks, et silmad lähevad tundepisaraist märjaks, kuid kes varsti muretseb kesiste jutukeste ja mõne luuletuse kaudu sooja pesa teise mehe lehestunud armukese juures. Romaani peategelaseks võetud tüüp on tänamatu aines tusedamaks teoseks.

Mart Raul ongi oma Ado Murakuga tõsiseid raskusi, kuigi ta ületab need üsna hea õnnega.

Ado Murak on pärit Lõuna-Eestist ja tal on veres lõunaestilist tundesoojust ja temperamendimahlakust. Ta on üksnes külakooli haridusega ja see asjaolu annab end tunda: Ado Murak on vähe arenenud. Kuid tal on elus hakkamist, ehk küll algul paistab kõik minevat halvasti. See halvastimine aga kujunebki tema õnneks. Nimelt kujuneb saatuslikuks komistuskiviks ning edasiseks eduajeks jõuka naabri haritud tütar. See laseb Adol küll end armastada, läheb aga pangaametnikule mehele. Ado Murak, nagu see on tavaline, usub, et tema elu on purustatud ja tal jääb järele ainult veel kättemaks — luule kaudu. Ta peab saama kuulsaks luuletajaks, et sundida oma petlik armastatu kahetsusele.

See on lameduseni tuttav lugu. Mart Raud selgitab seda tagapõhjana muu hulgas. Ta tõstab esile rohkem Ado Muraku tõsist luuletaja-annet ja siirast südant. Romaanis on rida näiteid Muraku luuleloomingu-
st ja peab ütlemata, et nende kaudu ei demonstreerita tema tühisust. Veel tähtsam on Muraku sisemine siirus ja puhtapõhjaline elujõud. Seda elujõudu võiks nimetada talupoeglikuks, sest ta peab tähtsalt silmas kõhu-
küsimust ja peavarju.

Kuid Murakul on veel eriline sümpaatne joon. Temas on küll vähe kultuuri, ometi aga rohkesti iseseisvat isiksust, paindlikku ning leidlikku reageerimisvõimet ja olukorrast jagusaamise jaksu. Ja näit. tema sentimentaalsus Pätküli trepilt Tallinna vaadeldes ei ole mitte naeruväärne. See on küll naeruväärsuse piiril, kuid Ado Muraku „isiksuse suveräänsus“ on niivõrd tugev, et suudab õigustada naiivse paatose siin ja mitmes kohas mujal. Eriti ilmneb see Ado Muraku olles esimest korda Tallinna turul.

See kõik on Ado Muraku parem mina. Kuid temas on ka närust mina. Ja nüüd muutub autori see huumor juba tahtmatult ironiaks.

Tallinnas saab Ado Murak ajalehtede joone all kirjaniku-kuulsuse otsale ja ekspluaterrib seda täie agarusega, nii et hakatakse tundma tema nime ja ta saab riidedki selga. Algavat traagikat — enda pinnaliseks kirjutamist, labaseks kirjutamist ta ei näe. Ja kui tema nime ja teda ennast on märganud kadunud härra Sengelmanni armuke, siis kujunebki luuletaja maine saatus: preili Erika viib ta „Estonia“ Valgesse saali napsitama ja nii purjus peaga jääbki Murak preili Erika korterisse — kuni abiellumiseni. See paistab olevat juhuslik, lihtsalt komistus, kuid tõeliselt ei ole seda: preilile on tarvis meest, Murakul aga on tarvis elus kanda kinnitada; Muraku luulele ei tehtud ka teadlikult liiga kummaltki poolt, ehk küll Murak jäi luuleahtraks ja ehk küll naine tellis mehelt äri jaoks reklaamvärsse.

Kaasaminek elu tugevama vooluga, pärivett ujumine, see on luuletaja Ado Muraku tähtsamaid jooni. See on tema allakäigu üks põhjusi. Et Ado Murak oma kirjanikutalendi peenrahaks ja leivarahaks vahetab ja tõeliselt alla käib, see on romaanis ilmne.

Nendes osades ei saa pilketa olla ka autor, kes nagu ei tahaks oma tegelast siiski pilgata. Kui Mart Raud poleks tagasi hoidnud end pilkest, oleks ta võinud minna lõikava sarkasmini. Muraku karjääri ainek on otse tõukab sellele. Autor oleks võinud tegelase sogsavõitu omadused lokutada nii vahule, et iga piisk oleks sätendanud ironiat vastu.

Autor on aga lähtunud tõsise luuletajatalendi saatuse kujutamisest. Ta on läinud isegi nii kaugele, et lisab luuletustele kõmisevaks paisutatud kommentaare, mis ei ärata usaldust.

See seisukoht on pidurdanud ka autori loominguilist edukust: ühelt poolt ta tahab olla tõsise luuletajatalendi saatuse kujutaja, kuid seda talenti kandva isiku pinnalisus ja turulikk maisus kisub alla tõsise luuletaja-saatuse tähtsuse; teiselt poolt on Ado Murak oma abiellumisloos kujutatud niisugusena, et ta paratamatult väärrib pilget; autor aga ei anna pilkele täit hoogu, sest ta suhtub luuletajasse kui niisugusesse kaasa-tundmisega. Tundub, et Mart Raud on katsunud kokku sulatada kaht mitte hästi kokku sulanud ainek. Ado Murak jääb kergevõitu ja labasevõitu isiksuseks oma häist külgedest hoolimata ja see tingib, et ka romaan ise pole sisult sügav ega vormilt tugev, kuigi võib olla huviga loetav.

Et Ado Murak on romaani ainus mitmekülgselt kujutatud tegelane ja teised on üksnes statistid, siis ei lisa kõrvaltegelased romaanile kaalu.

D. Palgi.

Vastuseks A. Adsonile.

„Eesti Kirjanduse“ novembrikuu numbris 1937 ilmus kirjutis A. Adsonilt minu romaanist „Ummiktänav“. Selles kirjutises rõhutatatakse kategooriliselt kui enesestmõistetavat tõsiasja, et ma mainitud romaani olevat kirjutanud Võru linna elust, kusjuures tuuakse isegi sääraseid lauseid nagu: „Et juba autor kord lugeja Võrru on viinud, siis selle „elulähedusega“ on ta võrukeste silmis võtnud endale ka mõningad vastused. Ja oleks päris huvitav kõrvalt jälgida, kuidas ta end kaitseks Võru kodanike vastu, kes asuksid ta ette arupärvilt...“ Jne.

Pean tagasi tõrjuma A. Adsoni poolt minu teosele nii öelda väljast-poolt külge poogitud omaduse, sest minu teos ei ole mõne üksiku linna elu fotografeerimise katse, vaid ta on kirjutatud minu isiklikkudest muljetest, mis on saadud meie pisilinnade ja alevite elust üldse. Pandagu tähele: muljetest! Kui üks ning sama teos võib ühele arvustajale tunduda üsna teissugusena kui teisele, siis sama on lugu ka eluga: üks kirjanik näeb elu üsna teisiti kui teine. Kriteeriumiks siin võib olla see, kui võrd kirjaniku vaatenurk on suutnud tabada tõelist elu üldse — ja sellegi hindamises võib olla mitmeid arvamusi —, kuid ärgu tuldagu kirjanikku peaaegu kas või kohtuga ähvardama, et kas tema teoses kõik on just täpselt nii, nagu mõnes teatud linnas arvatakse olevat!

Mis puutub aga eriti Võrusse, siis pole ma viimase 25 aasta jooksul Võrus üldse elanud — mitte päevagi —, ja on seepärast loomulik, et minu muljed väikeste keskuste elust on saadud üsna mujalt. Kuigi minu romaanis kujutatud Järvesuu linnakene oma ümbruselt ja asendilt võib meenutada Võru linna, ei või ometi veel kõnelda kui kindlast tõsiasjast, et see ongi just Võru linn! Ka teisi säärase ümbrusega linnu leidub meie kodumaal. Ent enesest mõista pole ühtki nendest minu teoses ei fotografeeritud ega kopeeritud. Minu teos on paljude muljete vili — väga mitmest kohast.

Richard Roht.

19. XII 1937.

ÜLESKUTSE

dr. med. P. Hellati mälestuse jäädvustamiseks.

Dr. med. Peeter Hellat suri 29. jaan. 1912. a. 55-aastasena, olles oma võrdlemisi lühikese eluea vältel õige palju korda saatnud.

Teda tunti hea arsti-eriteadlasena ja teadusmehena laial Venemaal kui ka Lääne-Euroopas. Ühtlasi võttis ta elavalt osa seltskonnategevusest. Oma erialal (nina-, kurgu- ja kõrvahaigused) oli ta tunnustatud spetsialist.

Tema tööd hääleseadmise alal on veel praegugi hinnatavad ja sageli leiame tsitaate nendest sellekohastes teaduslikes kirjutistes.

Elades alaliselt Peterburis, oli ta üheks esimeseks nina-, kurgu- ja kõrvahaiguste eriala rajajaks Venes ja ühtlasi sellekohase seltsi ja kuurkirja asutajaks.

Eestis sai Peeter Hellat üldiselt tuttavaks oma raamatu „Tervise õpetuse“ kaudu (I trükk ilmus 1893. a., II trükk 1913. a.).

Elades alaliselt Peterburis, oli ta sealsetes eesti seltsides juhtivaks tegelaseks, püüdes ühtlasi alati kaasa elada ja töötada oma kodumaaga.

Ka eesti arstkonna organiseerimisel oli dr. med. P. Hellat üks esimesi, kuid selle õiguslikku teostamist ei saanud ta näha oma varase surma tõttu.

Eesti arstkond loeb teda oma parimate hulka ja tahab tema mälestust jäädvustada tema tööde ja mälestuste väljaandmisega.

Selle töö läbiviimiseks valis Eesti Arstideseltside Liidu peakoosolek 23. mail 1937. a. komitee, koosseisus: riigikohtunik Aleksander Hellat, prof. Hendrik Koppel, prof. Aadu Lüüs, prof. Ernst Saareste ja dr. Voldemar Sumberg.

Komitee põrõrub käesolevaga kõikide poole, kellel dr. med. P. Hellatiga kokkupuuteid on olnud, paludes saata andmeid tema arstliku, teadusliku, seltskondliku, poliitilise või muu tegevuse kohta.

Kõiki andmeid palutakse adresseerida dr. med. P. Hellati Mälestuse Jäädvustamise Komitee nimele E. Tervishoiu Muuseumi, Tartus, Kindral Põdra 32.

Komitee nimel esimees A. Lüüs.

**Eesti raamatute üldnimestiku 1934—1936 lõpp-poogen ja esilehed
ilmuvad „Eesti Kirjanduses“ nr. 2, 1938.**

1.50

Üksiknumbri hind 50 s.